

Bartoszewicz, Henryk

Projekty urbanistyczne i plany regulacyjne miast mazowieckich XVII-XIX wieku

---

Rocznik Mazowiecki 22, 33-58,

2010

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Henryk Bartoszewicz

Projekty urbanistyczne i plany regulacyjne miast mazowieckich XVII–XIX wieku

Pierwsze pomiary miast mazowieckich wiązały się z akcją lokacyjną w XIII i XIV wieku. Prawo niemieckie nie zawierało wprawdzie szczegółowych zasad rozplanowania miasta, ale przepisy prawne określały sposób wytyczania rynku, oznaczania szerokości ulic i wymiary działek. Planowaniem układu miast w średniowieczu zajmowali się specjaliści (miernicy, geometrzy), należący do bardzo wąskiego kręgu, ściśle strzegący tajemnicy swojego zawodu. W przypadku miast lokowanych na tzw. surowym korzeniu, czyli na wolnym, niezabudowanym terenie, plan był wytyczany i sporządzany przed rozpoczęciem zabudowy. Niestety nie zachował się ani żaden dokument pomiarowy z tego okresu, ani żadne źródło kartograficzne związane z tego typu działaniami. Ponadto najprawdopodobniej dokonywanym wówczas pomiarom nie towarzyszyło sporządzanie map, a jeśli to czyniono, to bardzo rzadko.

Najstarszą zachowaną wielkoskalową mapą ogólną miasta mazowieckiego jest rękopiśmienna jednobarwna mapa Łomży z 1619 r., nieznanego autora, przechowywana w Gabinecie Rycin Biblioteki Narodowej w Paryżu, stanowiąca ważne źródło wiedzy o rozwoju przestrzennym i układzie urbanistycznym miasta. Oznaczono na niej sieć hydrograficzną i komunikacyjną Starego i Nowego Miasta oraz najważniejsze budowle ówczesnej Łomży¹. Natomiast w zbiorach polskich najstarsza jest mapa ukazująca Warszawę w granicach wałów „zygmuntowskich”, sporządzona około 1641 r. przez dziejopisa i kartografa, Izraela Hoppego² i zamieszczona w jego dziele *Ordentliche Beschreibung auch historische Erzählung aller fürnehmsten Begebenheiten, so in dem vierjährigen Kriege und sechsjährigen Stillestand zwischen denen hochlöblichen Krohnen Pohlen und Schweden de anno 1626–1636 und*

¹ Katalog planów archiwalnych miasta Łomży 1619–1914, oprac. D. Godlewska, Warszawa 1975, s. 51–52.

² W. Chojnacki, M. Sławoszewska, Hoppe Izrael, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 9, z. 4, Wrocław–Warszawa–Kraków 1961, s. 607–608; T. Zarębska, *Plan Warszawy z pierwszej połowy XVII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1964, t. 9, z. 3, s. 233–236.

zehn Jahr über in Lande Preussen so offensive als defensive zu Wasser und Lande zugetragen und begeben haben. Autor wykonał ją wielobarwną techniką rękopiśmienną na arkuszu papieru żeberkowego o wymiarach 20 x 30 cm, w skali około 1:7500. Mapa obejmuje swym zasięgiem lewobrzeżną aglomerację warszawską (tworzyły ją wówczas Stara i Nowa Warszawa oraz ich przedmieścia), obwarowaną fortyfikacjami bastionowymi z lat 1621–1624, Pragę i Wisłę. Jest jedynym źródłem przedstawiającym obraz kartograficzny wałów „zygmuntowskich”, które otaczały: od północy – Nową Warszawę, od zachodu – ulicę Długą oraz części pięciu równoległych do siebie ulic narolnych, od południa – Krakowskie Przedmieście, aż po kaplicę Moskiewską i początek Nowego Świata. Na mapie oznaczono ulice, place, sytuację budynków i podziały własnościowe. Pragę zaznaczono jedynie schematycznie³. Dzieło Hoppego nie zostało jednak wykonane na podstawie pomiarów i nie należy do grupy planów regulacyjnych.

Z początku XVII w. zachowała się mapa terytorium przedmiejskiego Warszawy, obejmująca dwór i wieś w Ujazdowie zatytułowana *Il sito della villa di Jasdovia*, sporządzona w 1606 r. przez Alessandro Albertiniego. Jest to zdjęcie pomiarowe istniejącego wówczas stanu zabudowy, zagospodarowania terenu i jego ukształtowania. Plan został wykonany wielobarwną techniką rękopiśmienną na papierze o wymiarach 56 x 42 cm, zaopatrzonej w skalę podaną w łokciach polskich (około 1:800). Przedstawiono na nim założenie pałacowo-ogrodowe, drogi, zabudowania wiejskie, skarpe, wąwozy i stawy na dolnym tarasie (ryc. 1)⁴.

Najstarszy rękopiśmienny projekt urbanistyczny miasta mazowieckiego został wykonany w kwietniu 1699 r., w skali około 1:1600⁵. Autorem planu jest wybitny urbanista i architekt, Tylman z Gameren. Projektowane miasto miało powstać na miejscu wsi Ujazdów, położonej po obu stronach południowego odcinka drogi prowadzącej z rozdroża (położonego na terenie późniejszego placu Trzech Krzyży) do pałacu Ujazdowskiego. Zamieszczona na planie notatka podaje wymiary działek – 20 x 60 łokci i liczbę domów – 260. Obszar przeznaczony na siedzibę nowego miasta miał kształt nieregularnego trapezu. Granica południowa na wschodnim odcinku dochodziła do założenia ogrodowego, pozostałego po dawnym dworze królewskim, na zachodnim – do zabudowań folwarcznych. Od zachodu granicę miasta wytyczała droga z Warszawy do Belwederu i Mokotowa (odchodząca od drogi głównej, prowadzącej do pałacu Ujazdowskiego), od północy – granica siedzib wsi Ujazdów, od wschodu – skarpa wiślana. W tę nieregularną figurę wrysowano rozplanowanie projektowanego miasta o prostokątnej sieci ulic, których kierunki pokrywały się z kierunkami stron świata. Prostokątny

³ *Varsavia Masoviae caput et Regia, 1641 r.*, Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 492/654, s. 615.

⁴ *Il sito della villa di Jasdovia, 1606 r.*, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej – AGAD), Zb. Kart. 570-1; G. Ciołek, *Plan Ujazdowa z 1606 roku*, „Rocznik Warszawski” 1961, t. 2, s. 314-322; A. Bartoszewicz, *Plan dworu i wsi w Ujazdowie – Il sito della villa di Jasdovia*, w: *Narodziny stolicy, Warszawa w latach 1596–1668*, red. P. Mrozowski, M. Wrede, Warszawa 1996, s. 334; H. Bartoszewicz, *Obraz kartograficzny miast polskich w XVII-XIX wieku. Katalog wystawy*, Warszawa 2007, s. 3, ryc. 1.

⁵ *Planta locata alla villa di Jazdovo versola Citta di Varsovia, 1699 r.*, Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, Gabinet Rycin (dalej – BUW, GR), Archiwum Tylmana z Gameren, 195.

rynek miał wymiary 400 x 300 łokci (234,5 x 178,5 m). Plan założenia miasta Ujazdowa należy łączyć z marszałkiem wielkim koronnym Stanisławem Herakliuszem Lubomirskim, od 1674 r. właścicielem dóbr Ujazdowskich. Usytuowanie projektowanego miasta – nie przy głównym szlaku komunikacyjnym, czyli przy drodze z Warszawy do Mokotowa, a przy drodze z Warszawy do pałacu Ujazdowskiego – wskazuje na jego reprezentacyjny charakter. Byłby to drugi po Górze Kalwarii, założonej w 1670 r. (plan nie zachował się), barokowy projekt urbanistyczny, poprzedzający okres wielkich założeń rezydencjonalnych. Realizację projektu budowy miasta Ujazdowa najprawdopodobniej zniweczył zgon Lubomirskiego w 1702 roku⁶.

Podejmowane po wojnach polsko-szwedzkich, a następnie po wojnie północnej, w końcu XVII i na początku XVIII w., próby poprawy kondycji i wyglądu miast polskich wymagały prowadzenia prac pomiarowych i kartograficznych. Powoływano wówczas Komisje Brukowe, które zajmowały się pomiarami ulic i rynków, udoskonalaniem ich nawierzchni (brukowaniem, bądź przekładaniem starych bruków), regulacją miejskiej sieci komunikacyjnej i hydrograficznej oraz budową kanałów ściekowych. Pierwszą komisją, ustanowioną w 1659 r., która miała przeprowadzić prace pomiarowe i regulacyjne zniszczonego miasta rezydencjonalnego, była Komisja Warszawska. Rezultatem przeprowadzonych wówczas pomiarów było, między innymi, wytyczenie w latach 1659–1667 drugich z kolei wałów miejskich (pierwsze powstały w latach 1621–1624). Kolejne Komisje Brukowe dla Warszawy sejm powoływał także w latach 1685, 1693 i 1700. W okresie działalności dwóch ostatnich siedemnastowiecznych komisji nastąpiła *rewizja i pomierzenie na pręty ulic warszawskich do brukowania*. Na polecenie Komisji, pomiaru dokonał wybitny architekt i inżynier wojskowy, Tylman z Gameren. Zachowany tylmanowski pomiar obejmuje głównie ówczesne przedmieścia – ulice: Senatorską, Kozią, Miodową, Długą, Bielańską, Trębacką, Krakowskie Przedmieście⁷. Niestety nie zachowały się plany sporządzone na jego podstawie, a jedynie część szkiców⁸.

W pierwszej połowie XVIII w. zmiany w układzie przestrzennym Warszawy spowodowała działalność urbanistyczna i architektoniczna Sasów, królów polskich, Augusta II i Augusta III. Wówczas powstało wiele map wielkoskalowych stolicy, z których większość, poza nielicznymi wyjątkami, znajduje się poza Polską, głównie w Dreźnie. Autorami tych map byli architekci i geometrzy sascy⁹. W epoce saskiej powstały też pierwsze pomiarowe, wielkoskalowe mapy ogólne Warszawy. Wśród

⁶ W. Kalinowski, *Tylmanowski projekt miasta Ujazdowa*, „Rocznik Warszawski” 9 (1972), s. 403–411.

⁷ *Rewizja i pomierzenie na pręty ulic warszawskich do brukowania*, 1865 r., AGAD, WE, 1431, s. 55–60; *Źródła do dziejów Warszawy*, t. 1: *Rejestry nieruchomości 1510–1770*, Warszawa 1965, s. 260–276.

⁸ BUW, GR, Archiwum Tylmana z Gameren, 183-200; D. Kosacka, *Plany Warszawy XVII i XVIII w. w zbiorach polskich*. Katalog, Warszawa 1970, s. 16.

⁹ *Varsaviana w zbiorach drezdeńskich. Katalog planów i widoków Warszawy oraz rysunków architektonicznych budowli warszawskich okresu saskiego*, Warszawa 1965; *Pod jedną koroną. 300-lecie unii polsko-saskiej. Kultura i sztuka w czasach unii polsko-saskiej*, Warszawa 1997, s. 177, 183–194; J. Lilejko, *Widoki i plany Warszawy wykonane w latach 1733–1740, tak zwane elekcyjne. Przyczynek do zawiązków polityki ze sztuką*, w: *Studia nad sztuką Renesansu i Baroku*, red. A. Maśliński, t. 3, Lublin 1995, s. 73–115.

nich na szczególną uwagę zasługuje znajdująca się w zbiorach polskich mapa wielkoskalowa miasta, sporządzona w 1732 r. przez majora C.F. von Wernecka wielobarwną techniką rękopiśmienną na papierze o wymiarach 137,5 x 74,5 cm. Pomiary różnych fragmentów mapy wykazują zmienność skali od około 1:2500 do 1:4200, zmniejszającą się wraz z oddalaniem od granic Starej Warszawy. Zmienna jest też szczegółowość treści. Zabudowa w granicach murów staromiejskich została przedstawiona blokami, poza murami dominują zarysy zabudowy. Plan Wernecka jest najstarszym zachowanym źródłem kartograficznym, ukazującym obraz Warszawy wraz z przedmieściami i jurydykami na lewym brzegu Wisły, teren po prawej stronie rzeki nie został tak szczegółowo opracowany. Pragę oznaczono dosyć schematycznie. Natomiast wyjątkowo starannie przedstawiono saskie założenie pałacowo-ogrodowe. Plan z 1732 r. obejmuje obszar od Solca i drogi Ujazdowskiej na południu do koszar Gwardii Pieszej Koronnej na północy oraz od Leszna i koszar w Wielopolu (Mirowskich) na zachodzie do granic Pragi na wschodzie. Plan zaopatrzone w legendę, która zawiera objaśnienie 72 najważniejszych budowli oraz niektórych jurydyk i ulic¹⁰. Większy zasięg terytorialny aniżeli plan Wernecka posiada mapa wielkoskalowa Warszawy i okolic, prawdopodobnie z 1732 r. (zachowana w kopii z tytułem w języku rosyjskim, wykonanej między 1733 a 1736 r.), obejmująca nie tylko terytoria przedmiejskie królewskiego miasta rezydencjonalnego, ale także okoliczne wsie, od Wilanowa na południu do Młocin na północy i od Woli na zachodzie do Zastowa na wschodzie. Naniesiono na niej sieć ulic i dróg (jest to pierwszy tak szczegółowy ich obraz kartograficzny). W granicach zwartej zabudowy, poza Starą i Nową Warszawą, oznaczono ukształtowaną sieć ulic na przedmieściach oraz jurydyki. Szczegółowo przedstawiono saskie założenie pałacowo-ogrodowe. Plan nie ma legendy, brak jest też na nim jakichkolwiek opisów poza nazwą „rieka Wisła”¹¹.

Ważnymi dla poznania obrazu kartograficznego Warszawy z okresu zmian urbanistycznych, zachodzących w mieście w pierwszym trzydziestolecu XVIII w., są mapy ogólne miasta i okolic, autorstwa kapitana saskich wojsk inżynieryjnych, C.F. Hübnera. Pierwsza, sporządzona na podstawie pomiaru z 1733 r., prawdopodobnie była jedynie brulionem, pierworysem, bardziej reprezentacyjnego planu z 1740 roku¹². Druga z map wielkoskalowych Hübnera ukazuje Warszawę i jej lewobrzeżne terytoria przedmiejskie od południowych granic Ujazdowa (sięga dalej na południe aniżeli plan Wernecka z 1732 r.) do koszar Gwardii Pieszej Koronnej i od koszar Mirowskich do Wisły¹³.

¹⁰ Plan de Varsovie fait par ordre son Excellence Monseigneur le Comte de Bieliński Maréchal de la Cour..., 1732 r., AGAD, Zb. Kart. 86-21.

¹¹ Plan głównago w mazowieckom wojewodstwie goroda i riezidencji koroliej polskich Warszawy pri rieke Wislie s przedmiestiami i okružnym miestopołożenijem, 1732 r., AGAD, Zb. Kart. 86-16. Mapę wykonano wielobarwną techniką rękopiśmienną na papierze o wymiarach 141,5 x 90,2 cm, w skali około 1:10 000.

¹² Plan Warszawy z okolicami (tytuł nadany przez autorów katalogu), 1733 r., *Varsaviana w zbiorach drezdeńskich. Katalog planów*, poz. kat. 1; J. Lileyko, *Widoki i plany Warszawy*, op. cit., s. 73, 79-81; por. B. Krassowski, B. Majewska, *Plany Warszawy 1655-1814*, Warszawa 1980, s. 14-15.

¹³ Plan der Koenigl. Pohl. Rezidez Stadt Warschau nebst allen daselbst befindlichen Palais und Vorstaedten, wie auch dabey gelegenen Szolec, 1740 r., *Pod jedną koroną*, s. 117, poz. kat. IV 2; B. Krassowski, B. Majewska, *Plany Warszawy*, op. cit., s. 14-15, reprodukcja nr 6; *Varsaviana w zbiorach drezdeńskich*, poz. kat. 2. Plan wykonano wielobarwną techniką rękopiśmienną na papierze o wymiarach 51 x 27 cm, w skali około 1:14 000.

Sporządzone w latach trzydziestych XVIII w. ogólne mapy wielkoskalowe Warszawy były nie tylko pierwszymi pomiarowym kartografikami miejskimi na ziemiach polskich, ale także pierwszymi planami zawierającymi elementy projektowe. Dotyczy to przede wszystkim osi Saskiej, gdzie nie wszystkie, oznaczone na mapach Wernecka i Hübnera, elementy składowe założenia pałacowo-ogrodowego zostały zrealizowane przed 1732 rokiem. Podobnie założenie ogrodowe zwierzynca w Ujazdowie oznaczone na mapie Hübnera w 1733 r. było jedynie projektem, a nie przedstawieniem w pomniejszeniu (skali) rzeczywistości geograficznej.

Nie zachowały się prace pomiarowe i mapy wykonane przez geometrów najdłużej działającej warszawskiej Komisji Brukowej, powołanej w 1740 r., kierowanej w latach 1742–1765 przez marszałka wielkiego koronnego Franciszka Bielińskiego. Ukoronowaniem pomiarów prowadzonych w latach 1743–1752 przez geometrów tej Komisji, pod kierunkiem architekta królewskiego Jakuba Fontany, było opracowanie w 1762 r. przez Pierre Ricaud de Tirregaille'a¹⁴ mapy całej Warszawy, w skali około 1:1000¹⁵. Dzieło Tirregaille'a jest powszechnie znane ze sporządzonej w 1762 r. czteroarkuszowej redukcji, którą rytował Gotlob Jacob Marstaller (Marstalski), w skali około 1:6900¹⁶. Mapa ta – w odróżnieniu od prac kartograficznych Wernecka i Hübnera, przedstawiających Warszawę lat trzydziestych XVIII w. z naniesionymi projektami założeń urbanistycznych – ukazuje już miasto ukształtowane w epoce saskiej.

Charakter prac w zakresie porządkowania miast Rzeczypospolitej uległ zasadniczej zmianie w okresie panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego. Sprawami finansowymi i własności gruntów miały zająć się Komisje Boni Ordinis. Pierwsze Komisje Dobrego Porządku dla Warszawy, Wieliczki i Kamieńca Podolskiego powołano w 1765 roku. Komisja w Krakowie rozpoczęła działalność w 1775 r., komisja poznańska działała od 1779 r., a komisje lubelska, wschowska i kaliska od 1780 roku. W 1781 r. prace podjęła komisja piotrkowska, a w 1784 r. sandomierska. Ponadto istniały komisje w Brześciu Litewskim, Gdańsku, Grodnie, Kazimierzu, Lwowie, Łęczycy, Toruniu, Wieluniu, Włocławku i Żytomierzu. Nie udało się ustalić, w jakich miastach mazowieckich, oprócz Warszawy, utworzono Komisje Dobrego Porządku, ale najprawdopodobniej taka komisja powstała w Płocku. Komisje Boni Ordinis nie zatrudniały własnych geometrów, zlecając prace pomiarowe i kartograficzne geometrom przysięgłym; najczęściej, podobnie jak Komisje Brukowe, domagały się przedkładania map przez stronę zainteresowaną, np. przez mieszkańców ulicy, która miała być regulowana i brukowana. W Warszawie inicjatywę i prawo do ostatecznej decyzji w sprawach porządku oraz bezpieczeństwa miasta zachował Urząd Marszałkowski. Komisja Brukowa pełniła

¹⁴ Pomiary Fontany zostały uzupełnione pomiarami Tirregaille'a przeprowadzonymi w latach 1758–1759.

¹⁵ Ten osiemnastoarkuszowy plan urbanistyczny do 1944 r. był przechowywany w zbiorach Archiwum m.st. Warszawy, następnie zaginął, prawdopodobnie spłonął po upadku Powstania Warszawskiego; zachował się jedynie negatyw oryginału i sporządzone na jego podstawie fotokopie. Archiwum m.st. Warszawy, fotokopia, K I 2.

¹⁶ Jeden z egzemplarzy tej redukcji jest przechowywany w zbiorach kartograficznych Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie AGAD, Zb. Kart. 86-17, ark. 1-4.

w stosunku do niego jedynie funkcje wykonawcze, a w swoich pracach korzystała z usług geometry i architekta zatrudnionych w Urzędzie Marszałkowskim. Natomiast Komisja Boni Ordinis zajmowała się rewizją dochodów i wydatków miejskich oraz ustalaniem prawa własności gruntów i działek. Jednym z podstawowych zadań zleconych komisjom było przygotowanie map miejskich¹⁷. W tym czasie sporządzono między innymi mapy wielkoskalowe Lublina¹⁸, Poznania¹⁹, Wschowy²⁰ i Włocławka, z których w oryginale zachowała się tylko ta ostatnia²¹.

Rezultatem działalności warszawskiej Komisji Dobrego Porządku było przeprowadzenie w latach 1770–1772 prac pomiarowych, związanych z wytyczeniem wałów (okopu) wokół Warszawy i Pragi. Okop ten objął szerokim zasięgiem przedmieścia i na niemal półtora wieku określił granice rozwoju przestrzennego miasta. Wykonane wówczas prace pomiarowe stanowiły podstawę wybitnego dzieła kartograficznego, autorstwa Antoniego Hiża i Hieronima Jędrzejowskiego, *Delineacya Miasta Rezydencyjonalnego Jego KMci. Warszawy Przedmieściow y Caley Okolicy z Wyrażeniem Rynkow, Ulic, Kościolow, Zamku, Pałacow za Szczęśliwego Panowania Nayiasnieyszego Stanisława Augusta Krola Polskiego Pod Rządem Laski Wielkey Koronney Stanisława Lubomirskiego Marszałka Wielkiego Koronnego w Roku MDCCLXXI Udziałana*. Ten dwunastoarkuszy atlas został sporządzony wielobarwną techniką rękopiśmienną. Składa się z mapy ogólnej Warszawy i jedenastu map poszczególnych części miasta²². *Delineacya* po raz pierwszy pokazywała miasto w granicach wytyczonych przez wały Lubomirskiego²³. Stanowiła także pierwszy w dziejach kartografii warszawskiej plan urbanistyczny, określający kierunki rozwoju miasta. Ukazywała lewobrzeżną Warszawę bez jej prawobrzeżnych terytoriów przedmiejskich. Dlatego cennym jej uzupełnieniem jest najstarszy, znany pomiarowy plan Pragi, Gołędzinowa i Skaryszewa, sporządzony w 1765 r. przez geometrę mjr. Macieja Deutscha w skali około 1:1765 (ryc. 2)²⁴.

¹⁷ *Historia państwa i prawa Polski*, t. 2: *Od połowy XV wieku do r. 1795*, red. J. Bardach, oprac. Z. Kaczmarczyk, B. Leśnodorski, wyd. II, popr. i uzupeł., Warszawa 1966, s. 487–489; W. Smoleński, *Komisja Boni Ordinis Warszawska (1765–1789)*, Warszawa 1914, s. 3 i n.; I. Baranowski, *Komisje porządkowe, 1765–1788*, Kraków 1907, s. 3 i n.; B. Tyszkiewicz, *Działalność poznańskiej Komisji Dobrego Porządku (1779–1784)*, Poznań 1965, s. 3 i n.; W. Rusiński, *Kalisz od połowy XVII do schyłku XVIII wieku*, w: *Osiemnaście wieków Kalisza*, t. 2, Poznań 1961, s. 127–244.

¹⁸ Mapa całego miasta JKMcI Lublina [...], 1783 r., zachowała się w kopii z 1852 r., *Plany i widoki Lublina XVII–XXI wiek*, Lublin 2007, plansza III.

¹⁹ Mapa generalna miasta JKMcI Poznania [...], 1783 r. zachowała się w kopii z 1934 r., B. Tyszkiewicz, op. cit., s. 20–21 + reprodukcja.

²⁰ Mapa Wschowy sporządzona przez Komisję Dobrego Porządku nie zachowała się.

²¹ Plan gruntów miasta Włocławka, według pomiaru z 1787 r., AGAD, Zb. Kart., 48–11.

²² W epoce stanisławowskiej mapa Hiża i Jędrzejowskiego znajdowała się w Zbiorze Geograficznym Stanisława Augusta, obecnie jest przechowywana w Gabiniecie Rycin Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego, BUW, GR, Inw. GR. vol. 830.

²³ Nazwa obwałowania (okopu) pochodzi od nazwiska marszałka wielkiego koronnego, Stanisława Lubomirskiego. Wały objęły przedmieścia Warszawy po obu stronach Wisły; D. Kosacka, *Plany Warszawy...*, op. cit., s. 22,

²⁴ Plan von denen in Prag liegenden Königlichen, Fürstlich-Bischöflichen, Geistlichen zum Capitel gehörigen und adelichen Gründen, Plätzen und Feldern bis an die Grentze von Targówek, 1765 r., Instytut Sztuki PAN w Warszawie, Zbiory fotografii i rysunków pomiarowych, nr inw. 7523. Rękopis wielobarwny o wymiarach 156,3 x 95,5 cm. Na planie został dorysowany później przebieg wału z 1770 r. Mapa ta posiada obszerne studium źródłoznawcze; E. Szwanowski, *Praga na tle najstarszego swego planu*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1949, t. 11, nr 1–2, s. 71–82. Nieścisłość zawarta w artykule („najstarszy plan Pragi”) wynika z niezajomości przez Autora, w momencie pisania artykułu, tak zwanych elekcyjnych widoków i planów Warszawy.

Dzielo Hiża i Jędrzejowskiego jest planem sytuacyjno-regulacyjnym Warszawy. Projekty regulacyjne zostały naniesione zarówno na mapie ogólnej sporządzonej w skali 1:8200, jak i na arkuszach części miasta w skali 1:2200. Na arkuszu 6, przedstawiającym Ujazdów z zamkiem Ujazdowskim, Łazienkami, Belwedrem i na arkuszu 7, ukazującym część miasta między ulicami Świętokrzyską, Nowym Światem, Ujazdowską, Piękną, oznaczono projekt regulacji dzielnicy południowej, którym objęto ulice Marszałkowską, Mokotowską, Kruczą, Ujazdowską, Wolską oraz place Złotych Krzyży i Na Rozdrożu. Projekt ten, zmodernizowany po 1780 r., uzyskał kształt założenia urbanistycznego, noszącego nazwę osi Stanisławowskiej. Na arkuszu 11, zawierającym plan zachodniej dzielnicy, obejmującym ulicę Żelazną i jej przecznice, od Dzielnej na północy do Złotej na południu, naniesiono projekt regulacji ulicy Chłodnej. Ponadto na mapie Hiża i Jędrzejowskiego wykreślono projekt ulicy biegnącej wzdłuż wałów.

Okres panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego przyniósł Warszawie wiele zmian w zakresie rozwoju przestrzennego i zabudowy. Król osobiście inspirował niektóre prace z dziedziny urbanistyki i architektury. W latach siedemdziesiątych XVIII w. Warszawa uzyskała nowoczesne rozplanowanie dzielnicy południowej. Połączono Zamek Ujazdowski z ulicami i placami usytuowanymi na zachód od niego tworząc charakterystyczny układ gwiazdzisty. Oś Stanisławowska, jak nazywano to założenie, stanowiła wówczas przykład nowoczesnej myśli urbanistycznej. Po raz pierwszy jej projekt został przedstawiony na mapie Warszawy, sporządzonej w 1779 r. przez mjr. Piotra Hennequina, rytowanej przez Michała Keyla i wydanej przez Michała Grölla w skali około 1:24 000²⁵. Pełen obraz kartograficzny założenia ujazdowskiego ukazano na wielobarwnej mapie rękopiśmiennej w skali 1:560 z 1794 r. autorstwa królewskiego geometry przysięgłego, Andrzeja Oknińskiego²⁶. Przedstawiona na mapach Hennequina i Oknińskiego oś Stanisławowska miała łączyć poprzez układ placów gwiazdzistych ówczesną Warszawę z królewską rezydencją podmiejską w Ujazzdowie. Główny kierunek założenia wyznaczały kanał Piaseczyński, zamek Ujazdowski i aleja Wolska (późniejsza ulica Nowowiejska), zwana drogą Królewską.

Ustawodawstwo Sejmu Czteroletniego w znacznym stopniu zmieniło pozycję prawno-ustrojową miast polskich. Sejm uchwalił między innymi ustawę o zniesieniu jurydyk ograniczających rozwój przestrzenny miast. W 1791 r. postanowiono też skasować Urząd Marszałkowski i Komisje Brukowe. Role tych instytucji przejęła Komisja Policji Obojga Narodów. Natomiast na mocy konstytucji sejmu grodzieńskiego z 1793 r. zlikwidowano Komisję Policji i przywrócono Urząd Marszałkowski i Komisje Brukowe. W ostatnich latach Rzeczypospolitej sprawy miast zeszyły jednak na dalszy plan. Zachowało się niewiele map i planów architektonicznych z okresu istnienia Komisji Policji Obojga Narodów, ale dwa z nich to interesujące plany regulacyjne ulic Warszawy. Autorem map sporządzonych

²⁵ Planta ichonographique de la ville de Varsovie, résidence des rois de Pologne, 1779 r., AGAD, Zb. Kart. 69-35.

²⁶ Mapa gruntów na Ujazzdowie, 1794 r., AGAD, Zb. Kart. 506-6.

w 1792 r. był budowniczy i architekt Komisji Policji, Jakub Kubicki, który wcześniej pełnił tę funkcję w Urzędzie Marszałkowskim. Pierwszy z tych kartografików to plan zbiegu ulic Nowy Świat i Wareckiej, w skali około 1:460, na którym naniesiono projekt ich regulacji²⁷. Drugi z nich to plan regulacji części ulicy Żelaznej, od ulicy Nowolipie do Leszna, sporządzony w skali około 1:650²⁸. Ponadto zachowało się kilka map regulacji ulic warszawskich, sporządzonych przez tego urbanistę przed i po 1792 roku²⁹.

Trzeci rozbiór Polski i utrata niepodległości przerwały działalność państwa, w tym także instytucji zajmujących się regulacją oraz przebudową miast oraz sprawami porządkowymi, w tym brukowaniem ulic i pracami kanalizacyjnymi. Miasta polskie od tego momentu podlegały prawu i polityce miejskiej państw zaborczych. Położone na terenach peryferyjnych Rosji, Prus i Austrii nie były przedmiotem szczególnego zainteresowania władz tych państw. Wiele miast, w tym między innymi Warszawa, znalazło się w roli ośrodków nadgranicznych, w których zaborcy lokowali garnizony wojskowe i projektowali powstanie budowli fortecznych, mniej zajmując się rozwojem przestrzennym i urbanistycznym miasta.

Największe zmiany w sytuacji społeczno-gospodarczej miast polskich nastąpiły w zaborze pruskim. Na mocy dekretu wydanego w lipcu 1796 r. uległy konfiskacie dobra należące do duchowieństwa, w tym dobra prymasowskie i majątności biskupów. W przejętych dobrach i królewszczyznach rząd pruski starał się osadzać niemieckich kolonistów. Przystąpiono też do wprowadzenia zmian w sytuacji prawnej miast prywatnych i poddania ich ściślejszej kontroli państwa. Większość map wielkoskalowych miast mazowieckich, sporządzonych w zaborze austriackim i pruskim do 1806 r. to plany sytuacyjno-regulacyjne, między innymi Gostynina, Łowicza, Nowego Dworu, Płocka i Pułtuska. Sporządzane były w szeroko rozumianych – celach porządkowych, w zakresie spraw własnościowych, urbanistycznych, architektonicznych i fiskalnych. Niektóre z map miały stanowić tylko podstawę projektowanych regulacji, jak np. plany Płocka z 1793 i 1798 roku³⁰. Część map była także rodzajem kartografików inwentaryzacyjnych, które powstały bądź w przypadku zmiany właściciela, jak plan Pułtuska z 1803 r. czy plan Wiskitek z 1802 r., bądź zmiany obszaru jak plan Rawy Mazowieckiej z 1799 r., obejmujący miasto w jego nowych granicach, w które włączono osadę żydowską, oddzieloną od Rawy rzeką Rylsk³¹.

Plan Nowego Dworu sporządzony 10 XII 1797 r. przez geometrę przysięgłego, Tymoteusza Nowickiego, należy do nielicznych, zachowanych osiemnastowiecznych map wielkoskalowych miast mazowieckich. Mapa ta, w skali około 1:1625, powstała w związku z ponowną lokacją miasta i zmianą jego właściciela³². Nale-

²⁷ Plan regulacji zbiegu ulic Nowy Świat i Warecka, 1792 r., AGAD, Zb. Kart. W. Ek. 31-6.

²⁸ Plan regulacji części ulicy Żelaznej od ulicy Nowolipie do Leszna, 1792 r., AGAD, Zb. Kart. W. Ek. 31-5.

²⁹ D. Kosacka, *Plany Warszawy...*, op. cit., poz. kat. 178, 185, 188, 195, 197, 198, 202, 213, 217, 221, 224, 231.

³⁰ K. Staszewski, *Plany i pomiary miasta Płocka oraz gruntów podmiejskich od roku 1793 do lat ostatnich*, Płock 1938, s. 1-8.

³¹ A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Kartografia miast Mazowsza i ziemi dobrzyńskiej do końca XVIII wieku*, Warszawa-Pułtusk 2006, s. 24-25, 31-32.

³² Ibidem, s. 100.

ży zaliczyć ją do grupy planów sytuacyjno-regulacyjnych. Wykreślono na niej projekt rozplanowania przestrzennego i zabudowę miasta. Na mapie przedstawiono rynek i sieć 12 ulic (ryc. 3)³³. Jako plan sytuacyjno-regulacyjny została wykonana w okresie pruskim także mapa wielkoskalowa Pułtуска, zachowana jedynie w kopii z 1926 roku³⁴. Mapę sporządzono w skali 1:1500. Wyróżniono na niej rodzaje własności – prywatną, państwowo-rządową, komunalną, wojskową i kościelną. Podano także rodzaje budownictwa – murowane i drewniane, dodatkowo oznaczając kościoły i klasztory oraz budynki mieszkalne i gospodarcze. Ważniejsze budowle w mieście wyróżniono rysunkiem schematycznym i opisano nazwami. Posesjom przy rynku i na Starym Mieście nadano numery hipoteczne, a przy pozostałych umieszczono nazwiska ich ówczesnych właścicieli. Na mapie wielkoskalowej Pułtуска z 1803 r. naniesiono projekt regulacji miasta. Nie tylko zaznaczono na niej istniejące ulice, ale i wykreślono planowane. Projektem regulacji objęto przede wszystkim Stare Miasto, wytyczając w tej części Pułtуска nową dzielnicę.

W czasach Księstwa Warszawskiego miastom poświęcano mało uwagi i dlatego powstało niewiele kartografików miejskich. Plany sytuacyjno-regulacyjne w tym czasie powstawały głównie w wyniku palących potrzeb gospodarczych bądź – przede wszystkim – militarnych. Większość prac pomiarowych i projektowych prowadzonych w miastach Księstwa Warszawskiego dotyczyła obiektów fortecznych. Na Mazowszu działania w tym zakresie podjęto w Modlinie, Serocu i Warszawie (fortyfikacja praska)³⁵.

Spośród zachowanych map wielkoskalowych, sporządzonych w latach 1807–1813, za najwartościowszy należy uznać plan Warszawy opracowany w 1808, a rytowany przez Josepha Bacha i wydany w Dreźnie w 1809 r., w skali około 1:11 700. Była to pierwsza, od czasu powstania w 1762 r. dzieła kartograficznego Pierre'a Ricaud de Tirregaille'a, oryginalna, pomiarowa mapa wielkoskalowa Warszawy, obejmująca zasięgiem terytorium miasta po obu stronach Wisły, wydana techniką miedziorytniczą. W zbiorach polskich zachowały się także pojedyncze egzemplarze planu Bacha, które są miedziorytami ręcznie barwionymi³⁶. Mapa ta ukazuje miasto po zniszczeniach, wyburzeniach i przekształceniach z końca XVIII i początku XIX wieku. Duże znaczenie ma ona zwłaszcza dla dziejów Pragi, ponieważ przedstawia stan po wyburzeniach z lat 1806–1807, dokonanych pod

³³ Mapa geometryczna miasta Nowego Dworu [...], 1797 r., AGAD, Zb. Kart. 341-348.

³⁴ Plan dawniej biskupiego, teraz królewskiego miasta Pułtуска, wymierzony i zrysowany w roku 1803. Oryginał tej mapy znajdował się do 1939 r. w Magistracie miasta Pułtуска i tam został w 1926 r. skopionym. Kopię umieszczono w Zakładzie Architektury Politechniki Warszawskiej, gdzie zachowała się do dziś. Kopia tejże kopii znajduje się w zbiorach kartograficznych Archiwum Państwowego m.st. Warszawy. APW, K II 105; A. Liczbiński, B. Ufnalewski, *Katalog planów miast polskich w zbiorach Zakładu Architektury Politechniki Warszawskiej*, Warszawa 1962, s. 25, poz. kat. 75. W 1929 r. Adam Kuncewicz opublikował schematyczną wersję części tego planu, obejmującą zabudowane dzielnice miasta; A. Kuncewicz, *Plany przeglądowe miast polskich*, Warszawa 1929, s. 25, plansza 59.

³⁵ A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Kartografia miast...*, op. cit., s. 25, 32.

³⁶ Plan miasta Warszawy (Plan von der Stadt Warschau), 1809 r., AGAD, Zb. Kart. 92-2; wersja ręcznie barwiona, AGAD, Zb. Kart. 542-24 a-b.; A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Plany ogólne Warszawy 1809–1916 w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie*, Warszawa 1997, s. 16-17, 27-28 (poz. kat. 1 i 2).

projektowaną fortyfikację. Natomiast w części lewobrzeżnej Warszawy mapa Bacha obejmuje tereny włączone w granice miasta w okresie pruskim: kolonię Wola, Czyste i Sielce.

Po 1815 r. władze Królestwa Polskiego, utworzonego mocą decyzji Kongresu Wiedeńskiego, podjęły działania zmierzające do uporządkowania, regulacji i odbudowy ze zniszczeń wojennych miast pozostających w granicach nowego państwa. W dniu 27 XI 1815 r. powstała Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji jako jedna z pięciu komisji, którym powierzono władzę wykonawczą w Królestwie Polskim. KRSW kierowała administracją kraju za pośrednictwem Komisji Wojewódzkich. Ponadto sprawowała nadzór nad zarządami i organizacjami o charakterze pomocniczym, między innymi nad Radą Handlu i Rękodziela oraz Radą Ogólną Budownictwa, Miernictwa, Dróg i Splawów. Do 1826 r. sprawy miast pozostawały w gestii Wydziału Administracyjnego KRSW. Natomiast zagadnienia architektoniczne podlegały Radzie Ogólnej Budownictwa w Wydziale Przemysłu, Handlu i Kunsztów³⁷.

Prace w zakresie odbudowy miast, planowania rozwoju przestrzennego oraz przygotowania założeń urbanistycznych były prowadzone od końca 1815 roku. W 1816 r. opracowano koncepcję uporządkowania i regulacji Warszawy, złożoną z trzech skoordynowanych planów: 1) inwestycji miejskich; 2) budownictwa prywatnego oraz 3) inwestycji państwowych. Analogiczne projekty powstawały dla pozostałych miast Królestwa. Przystąpiono również do tworzenia prawnych i organizacyjnych podstaw prowadzenia systematycznych pomiarów miast. W dniu 13 VI 1818 r., na mocy postanowienia namiestnika Królestwa Polskiego, generała Józefa Zajączka, powołano urząd dozorców miast, nakładając na nich między innymi obowiązek starania się o sporządzanie map miast w granicach zabudowy i map miejskiej własności ziemskiej. Urzędnicy ci z dniem 24 VIII 1819 r. zostali zaopatrzeni w instrukcję nakazującą odnalezienie wszelkich istniejących map z rejestrami pomiarowymi i planów urbanistycznych oraz zlecenie, za zgodą właściwej Komisji Wojewódzkiej, wykwalifikowanym geometrom dokonania pomiarów tych miast, które nie posiadały stosownych kartografików. Wcześniej, 4 V 1819 r., rozesłano do Komisji Wojewódzkich instrukcję pomiarową.

Wydarzeniem przełomowym w prowadzeniu prac porządkowych i pomiarowych w miastach Królestwa Polskiego było ustanowienie 4 I 1820 r. w strukturze KRSW Komisji Miast. Komórka ta miała nadzorować prace pomiarowe i kartograficzne. Jej urzędnicy opracowali nową instrukcję, ogłoszoną 2 IX 1820 roku. Natomiast kolejna instrukcja pomiarowa przygotowana przez Komisję Miast weszła w życie 28 III 1823 r. i obowiązywała do lat czterdziestych XIX wieku. Dokument ten przewidywał opracowanie dla każdego miasta dwóch map, z których jedna, w skali 1:1500, miała być mapą obszaru zbudowanego z zaznaczeniem działek, zabudowań, ulic i placów, a druga, w skali 1:5000, miała być mapą gruntów miejskich, m.in. ogrodów, pól i pastwisk³⁸.

³⁷ A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Kartografia miast...*, op. cit., s. 26.

³⁸ H. Bartoszewicz, *Królestwo Polskie. Prace regulacyjne w miastach (1815–1830)*, „Geodeta” 2007 nr 2 (141), s. 54–58.

Zalecenia instrukcji z 1823 r. nie zawsze były w pełni realizowane. Często w miejsce mapy obszaru zabudowanego i mapy własności ziemskiej wykonywano jedną mapę obejmującą zasięgiem terytorialnym miasto i jego grunty. Instrukcja zlecała też sporządzenie każdej z dwóch map w trzech egzemplarzach, w praktyce najczęściej powstawał tylko jeden. Pomimo trudności w kartowaniu miast, najczęściej natury finansowej, do 1836 r. powstały wielkoskalowe mapy pomiarowe dla około 200 miast Królestwa Polskiego. Jednakże wiele z tych map zaginęło, zwłaszcza w okresie drugiej wojny światowej, między innymi w 1944 r. spłonął w Archiwum Skarbowym w Warszawie zbiór map miast polskich, którego znaczną część stanowiły kartografika miejskie z lat 1815–1830.

W wypadku niektórych miast Królestwa Polskiego nie sporządzono map przewidzianych w instrukcji z 1823 roku. Zamiast tworzyć nowe mapy pomiarowe, władze miejskie wykorzystywały kartografika pochodzące z czasów przedrozbiorowych bądź z okresu okupacji pruskiej, mające najczęściej inną skalę niż zalecana przez Komisję Miast. Tak było w wypadku Pułtuska, którego mapa z 1803 r. służyła miastu w okresie Królestwa Polskiego. Często także uwierzytelniano i aktualizowano pruskie mapy miast polskich, które w latach dwudziestych i trzydziestych XIX w. służyły jako podkład planów regulacyjnych, jak to miało miejsce w przypadku planu sytuacyjno-regulacyjnego Bobrownik, miasta położonego w sąsiadującej z Mazowszem ziemi dobrzyńskiej³⁹.

Mapy wielkoskalowe obejmujące swym zasięgiem miasto w granicach zabudowy, przed wejściem w życie instrukcji pomiarowej z 28 III 1823 r., były przeważnie sporządzone w skali 1:1000, między innymi: plan sytuacyjno-regulacyjny Błonia z 1820 r., zachowany w kopii z 1827 r., autorstwa budowniczego obwodu gostyńskiego, Michała Grabskiego⁴⁰, i plan sytuacyjno-regulacyjny Tarczyna z 1822 r. geometry Józefa Bojarskiego (ryc. 4)⁴¹. W skali 1:1500 powstawały także mapy wielkoskalowe miast przed r. 1823. W dniu 29 VIII 1818 r. geometra i budowniczy, Jan Medyński, sporządził plan sytuacyjny Sochaczewa w skali 1:1500⁴².

Po 1823 r. większość tego typu map wielkoskalowych miast mazowieckich, zarówno sytuacyjnych, jak i sytuacyjno-regulacyjnych, była wykonywana w przepisowej skali 1:1500. Wówczas powstały w tej skali między innymi: mapa Gąbina z 1823 r., autorstwa inżyniera województwa mazowieckiego, Ignacego Sternberga, z naniesionym projektem osady sukienniczej (ryc. 5)⁴³, mapa Grójca z 13 X 1829 r., autorstwa geometry przysięgłego Królestwa Polskiego, Augustyna Sulikowskiego⁴⁴, mapa sytuacyjno-regulacyjna Łowicza z 1825 r., nieznanego

³⁹ Plan poprawnej budowy miasta Bobrownik, 1823 r., AGAD, Zb. Kart. 186-17.

⁴⁰ Plan miasta Błonia, w województwie mazowieckim, obwodzie sochaczewskim położonego, 1827 r., AGAD, Zb. Kart. 46-2.

⁴¹ Brulion wymiaru miasta Tarczyna, w obwodzie warszawskim, województwie mazowieckim leżące-go, 1822 r., AGAD, Zb. Kart. 369-9.

⁴² Plan sytuacyjny miasta Sochaczewa, 1818 r., AGAD, KRSW, 1839, k. 176.

⁴³ Projekt założyć się mającej osady sukienniczej w mieście Gąbinie wymierzony, ułożony i na gruncie wyknięty, 1823 r., AGAD, Zb. Kart. 198-13.

⁴⁴ Mapa siedzib miasta narodowego Grójec, z zabudowaniami starostwa i osady Skargowa, 1829 r., AGAD, Zb. Kart. 195-18.

autora⁴⁵ i mapa sytuacyjno-regulacyjna Płocka z 1835/1836 r. Joachima Łuszczewskiego⁴⁶.

Sporządzanie planów urbanistycznych w skali 1:1500 po 1823 r. nie było jednak regułą. Plan sytuacyjno-regulacyjny Piaseczna z 1825 r. autorstwa Augustyna Sulikowskiego wykonany został w skali około 1:1170⁴⁷. W skali 1:1500 powstawały także mapy miast mazowieckich (w granicach zabudowy) w drugiej połowie XIX, a także na początku XX w. (choć rzadziej niż w latach dwudziestych i trzydziestych XIX w.), np. mapy Garwolina z 1853 i z 1908 roku⁴⁸.

Większość map wielkoskalowych – które powstały w latach dwudziestych i trzydziestych XIX w., stanowiących wynik realizacji postanowień Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji, sporządzonych w oparciu o instrukcję z 1823 r. – to plany sytuacyjne bądź sytuacyjno-regulacyjne, przede wszystkim uwzględniające aktualny stan własnościowy, zagospodarowania i zabudowy miasta, czasami z naniesionymi projektami regulacji części terenu zabudowanego lub pojedynczych ulic czy placów. Niewiele powstało wówczas projektów urbanistycznych i planów regulacyjnych całych miast. W zbiorach Archiwum Państwowego m.st. Warszawy zachował się sporządzony w 1817 r. przez Jakuba Kubickiego regulacyjny plan miasta Pragi z wykreśloną w całości nową siecią placów i ulic. Autor planu, wybitny architekt i urbanista, przedstawił projekt sieci komunikacyjnej i zabudowy, który miał być zrealizowany po wyburzeniu pozostałości fortyfikacji z czasów Księstwa Warszawskiego. Podstawowy element regulacji Pragi stanowiło odnowienie okopu wytyczającego jej granice od 1770 roku. Kubicki pozostawiał także główny trakt południe–północ: ówczesne ulice Wołową i Targową oraz ulice Brukową i Ząbkowską, zlikwidował natomiast ulicę Szeroką, zachowując dwa zasadnicze wyloty rogatek: południowy (Grochowski) i północny (Gołędzinowski). Oprócz rogatki Grochowskich, Ząbkowskich i Gołędzinowskich zaprojektował czwarte – Mostowe, leżące na osi nowo projektowanego mostu u wylotu ulicy Mostowej. Głównymi osiami projektu Kubickiego było pięć ulic rozchodzących się promieniście, stanowiących główne ulice Pragi, które zbiegały się w środkowym ryzalicie Zamku i wiązały Pragę z Warszawą. Zaprojektował również cztery duże place targowe i dwa place o charakterze reprezentacyjnym oraz plac „przedmostowy” i niewielkie place przy każdej z rogatki. Ponadto Kubicki zaplanował budowę gmachów państwowych, administracyjnych, kościelnych, zakładów użyteczności publicznej,

⁴⁵ Zachował się jedynie odrys tej mapy, sporządzony w 1935 r. i przechowywany w zbiorach kartograficznych Politechniki Warszawskiej, U III 65.

⁴⁶ K. Staszewski, op. cit., s. 12-13.

⁴⁷ Zachowała się jedynie kopia mapy autorstwa Sulikowskiego, wykonana także w 1825 r. Zgodność kopii z oryginałem, rewidowanej przez Ludwika Postawkę, budowniczego obwodowego, poświadczyl w Warszawie 27 V 1828 r. Bonifacy Witkowski, budowniczy województwa mazowieckiego. W zakresie regulacji miasta plan zrewidował 14 I 1829 r. Aleksander Groffe, budowniczy rządowy. Plan niniejszy zatwierdziła 11 VI 1829 r. Komisja Spraw Wewnętrznych i Policji. Miasto Piaseczno, 1825 r., AGAD, Zb. Kart. 46-22.

⁴⁸ A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Kartografia miast...*, op. cit., s. 58.

budynków handlowych oraz licznych obiektów wojskowych. W północnej części Pragi umieścić dzielnicę żydowską (ryc. 6)⁴⁹.

Spośród zachowanych map wielkoskalowych z okresu Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej na szczególną uwagę zasługują plany miast wówczas lokowanych. Duży wpływ na rozwój sieci miejskiej, zwłaszcza w zachodniej części Królestwa Polskiego, miały inwestycje w przemyśle, głównie włókienniczym. Lata 1815–1830 przyniosły lokację nowych miast na tym obszarze. Wówczas prawa miejskie otrzymało sześć miejscowości, w tym pięć w województwie mazowieckim: Babiak, Ozorków, Aleksandrów (Łódzki), Konstantynów, Tomaszów Mazowiecki oraz jedna w województwie kaliskim – Zduńska Wola. Zachowało się wiele map, które powstały w związku z procesem lokacyjnym nowych miast. Najstarszym z lokacyjnych kartografików mazowieckich jest plan Babiaka, miasta lokowanego na przełomie 1815 i 1816 r., sporządzony w maju 1816 r. przez geometrę Antoniego Wańkowskiego, w skali około 1:4000. Oznaczono na nim granice miasta i działek (podano ich numery własnościowe) oraz zabudowę. Wykreślono sieć komunikacyjną: ulice (podano ich nazwy), trakty (opisano ich kierunki), drogi i mosty⁵⁰. W tym samym czasie lokowano Ozorków. Zachowały się trzy mapy wielkoskalowe tej miejscowości z okresu lokacji, których autorem jest geometra przysięgły, August Dornstein. Pierwsza z nich, *Mapa wsi Ozorkowa, czyli fabryki sukiennej założonej 13 marca 1811 roku* została wykonana 1 VII 1815 r. (w skali około 1:5000), w okresie poprzedzającym nadanie praw miejskich⁵¹. Druga z map Ozorkowa jest planem lokacyjnym miasta, powstałym w 1816 r. (w skali około 1:5000) na podstawie przeprowadzonego wówczas pomiaru⁵². Na obydwu zaznaczono między innymi obiekty przemysłowe: postrzygalnię, farbiarnię, folusz, cegielnię, tartak, młyn, browar i gorzelnię. Trzecia to mapa sytuacyjna Ozorkowa, sporządzona w skali około 1:5000, jest najprawdopodobniej kopią mapy pomiarowej z 1816 roku⁵³. W wypadku lokowanego w latach 1821–1822 Aleksandrowa (Łódzkiego) zachowała się z tego okresu tylko mapa lokacyjna miasta, którą wykonał w 1821 r. Bernard de Schuttenbach, w skali około 1:4800. Na planie oznaczono granice miasta i działek (opisano je numerami własnościowymi). Wykreślono sieć komunikacyjną: ulice (podano ich nazwy) i drogi. W założeniu urbanistycznym tego miasta zwraca uwagę zagęszczenie działek w śródmieściu. Ogrody zostały w Aleksandrowie usytuowane na zewnątrz obszaru śródmiejskiego⁵⁴.

⁴⁹ Plan miasta Pragi, 1817 r., Archiwum Państwowe m.st. Warszawy (dalej – APW), K-19; porównaj: APW, K-20; E. Szwankowski, *Kubickiego plan regulacyjny Pragi*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1948 (R. X) nr 2, s. 161-166.

⁵⁰ Plan miasta Babiaka, 1816 r., AGAD, Zb. Kart. 46-1.

⁵¹ Mapa wsi Ozorkowa, czyli fabryki sukiennej, założonej 13 III 1811 r., 1815 r., AGAD, KRSW, 1421, k. 23 (Zb. Kart.); Ozorków prawa miejskie otrzymał 30 I 1816 r.; *Katalog rysunków architektonicznych z akt Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie. Rysunki architektoniczne, plany urbanistyczne, varia z lat 1800–1868*, oprac. M. Łodyńska-Kosińska, Warszawa 1974, s. 236-237.

⁵² Mapa wyobrażająca plan miasta Ozorkowa, 1816 r., AGAD, KRSW, 1421, k. 29.

⁵³ Mapa wyobrażająca plan miasta Ozorkowa, 1816 r., Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej – AP Łódź), Zb. Kart. 1583.

⁵⁴ Mapa nowo założonego miasta Aleksandrowa, 1821 r., AP Łódź, Zb. Kart. 10.

Autorzy założeń urbanistycznych, które powstawały w związku z tworzeniem osad włókienniczych, lokacją, odnowieniem lokacji bądź translokacją miast w pierwszej połowie XIX w., wytyczali granice projektowanych miejscowości i działek, sieć ulic i placów oraz projektowali ich zabudowę. Układ nowych miast i osad cechowała regularna, najczęściej prostokątna sieć ulic, stosunkowo duże działki w niektórych wypadkach połączone z ogrodami. Częściej jednak działki budowlane były umieszczane w centrum, a działki ogrodowe na zewnątrz terenu zabudowanego. Powodowało to zagęszczenie zabudowy i nadawało nowo tworzonemu ośrodkom przemysłu włókienniczego w pełni miejski charakter. Centralną część lokowanych miast stanowiły prostokątne place, przy których zazwyczaj wznoszono ratusz, kościół i murowane kramy. Znormalizowane budynki były wznoszone według typowych projektów dla domów rzemieślniczych, co tworzyło jednolity charakter zabudowy ulic. Ponadto budowano urządzenia niezbędne do produkcji i wykańczania tkanin.

W latach dwudziestych XIX w. w Królestwie Polskim lokowano miasta nie tylko w zachodniej części państwa. Stanisław Zamoyski, który w 1820 r. otrzymał dobra jadowskie i kołodziańskie jako rekompensatę za Zamość, przejęty przez rząd w celu rozbudowania obiektów fortecznych, trzy lata później uzyskał dla wsi Jadów w województwie warszawskim, powiecie mińskim, prawa miejskie. Zachował się plan lokacyjny tego miasta, sporządzony na podstawie pomiaru dokonanego przez geometrę Goepnera przed 15 V 1823 roku. W tym samym dniu w Warszawie plan ten został poświadczony przez H. Rakowskiego. Natomiast 21 V 1823 r. pieczęć odcisnął i podpisał na planie złożył właściciel miasta, S. Zamoyski, a 19 sierpnia tegoż roku na posiedzeniu Rady Administracyjnej plan podpisał namiestnik Królestwa Polskiego, generał Józef Zajączek. Mapę Jadowa obejmującą miasto i najbliższą okolicę wykonano w skali około 1:2950. Na mapę tę naniesiono sieć hydrograficzną (rzekę Ossownicę, strumienie i bagno Żurawieniec) oraz sieć komunikacyjną: ulice (podano ich nazwy), drogi (opisano ich kierunki) i mosty. Zaznaczono zabudowę, wyróżniając i opisując kościół, ratusz, zabudowania dla Żydów oraz zagospodarowanie terenu: targowisko na bydło, grunty, łąki, lasy, cmentarz. W legendzie umieszczono opis granic miasta. Na tym samym arkuszu umieszczono w oddzielnej ramce mapę noszącą tytuł *Las na opał dla miasta Jadowa* w skali około 1:7100 (ryc. 7)⁵⁵.

Projekty urbanistyczne, plany regulacyjne i lokacyjne, które powstawały w okresie Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej, sporządzane były najczęściej przez geometrów, rzadziej przez urbanistów i architektów. Wykształcenie mierznicze autorów tych map skłaniało ich do projektowania prostokątnej sieci ulic i placów. Wynikało to zapewne w dużej mierze z użyteczności takiego rozplanowania miasta. Ponadto decydowało o tym również przyzwyczajenie do schematu szachownicy, rozpowszechnionego wówczas w urbanistyce europejskiej.

Prace pomiarowe i kartometryczne w latach 1815–1830 na największą skalę były prowadzone w Warszawie, a zadanie to zostało powierzone wojskowemu służbom topograficznym. Uwieńczeniem pomiarów prowadzonych w oparciu o sieć triangu-

⁵⁵ Projekt do planu na miasto Jadów, 1823 r., AGAD, Zb. Kart. 46-8, ark. 1.

lacyjną i pomiarów niwelacyjnych była mapa wielkoskalowa, autorstwa geometrów i kartografów Korpusu Inżynierów Wojskowych, w skali 1:4800. Zasięgiem terytorialnym obejmuje Warszawę, Pragę, Powązki i Czyste, od Belwederu na południu, po roгатki Marymonckie na północy i od wsi Czyste na zachodzie, do rogatek Żąbkowskich na wschodzie. Pokazuje zmiany terytorialne, spowodowane włączeniem w granice miasta obszarów zurbanizowanych na trzech odcinkach: 1) na południu przesunięto roгатkę Czerniakowską do dzisiejszej ulicy Podchorążych; 2) na południowym zachodzie wyprostowano załamanie granicy na linii dzisiejszych ulic Koszykowej i Noakowskiego, włączając do miasta teren zajmowany dziś przez Politechnikę i Filtry; 3) na północy miasto objęło skrawek Marymontu wzdłuż szosy Marymonckiej⁵⁶.

Powstanie dziewięcioarkuszowej mapy poprzedziło sporządzenie przez dowódcę Korpusu Inżynierów Wojskowych, Jana Chrzyciela Malleta (Malletskiego), i dyrektora Biura Topograficznego tegoż korpusu, Józefa Koriota, wieloarkuszowych rękopiśmiennych planów Warszawy w skali 1:1200 i 1:2400⁵⁷. Mapa wielkoskalowa Warszawy wykonana techniką litograficzną w 1822 r. uważana jest powszechnie za dzieło doskonałe jak na czas, w którym powstało. O wartości planu Warszawy z 1822 r., autorstwa oficerów Korpusu Inżynierów Wojskowych świadczy fakt, że przez kilka dziesięcioleci wpływał on na kartografię warszawską. W ciągu sześćdziesięciu lat był wielokrotnie wznawiany, między innymi w 1838 r., w 1859 r., a następnie po zmianie orientacji z zachodniej na północną został wydany w 1885 r. jako tymczasowy plan regulacyjny⁵⁸.

Spśród map wielkoskalowych Warszawy, stanowiących efekt działalności pomiarowej i wydawniczej, prowadzonej przez Korpus Inżynierów Wojskowych na uwagę zasługują także dwie prace kartograficzne, związane z osobą J. Koriota. Pierwsza z nich to plan niwelacyjny miasta stołecznego, sporządzony w 1825 roku⁵⁹. Drugim dziełem Koriota jest plan ogólny Warszawy z 1829 roku. Mapa ta powstała jako zaktualizowana redakcja planu Korpusu Inżynierów litografowanego w 1822 roku. Zmieniono skalę planu na 1:4200, przystosowując ją do miar rosyjskich, zachowując dwie podziałki liniowe, podane w nowych sążniach polskich i w sążniach rosyjskich. Niewielkiemu powiększeniu w kierunku północnym uległ zasięg planu przez objęcie obozu wojskowego w Powązkach. Poza tym uaktualniono treść planu, m.in. naniesiono budowany bulwar nad Wisłą. Nie uwzględniono natomiast numerów hipotecznych⁶⁰.

⁵⁶ Plan miasta stołecznego Warszawy, wymierzony przez oficerów Korpusu Inżynierów w latach 1818 i 1819 i litografowany przez tychże w roku 1822 r., AGAD, Zb. Kart. 77-7, ark 1-9.

⁵⁷ W zbiorach AGAD zachowała się jedna sekcja rękopiśmiennej, wielobarwnej, czteroarkuszowej mapy Warszawy, sporządzonej przez Malleta i Koriota w skali około 1:2400. Plan de la ville Varsovie et dessiné par les officiers du Genie attachés au Bureau Topographique, 1819 r., AGAD, Zb. Kart. 92-4. Pozostałe 3 sekcje tej mapy znajdują się w Rosyjskim Wojskowo-Historycznym Archiwum Państwowym, zespół 846, sygn. 21782; A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Plany ogólne Warszawy...*, op. cit., s. 17-18, 30-31 (poz. kat 7).

⁵⁸ A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Plany ogólne Warszawy...*, op. cit., s. 18-19.

⁵⁹ Plan ogólny niwelacyjny miasta Warszawy przez podpułkownika Korpusu Inżynierów Koriota w roku 1825, Instytut Sztuki PAN w Warszawie, Zbiory fotografii i rysunków pomiarowych neg. nr 47803.

⁶⁰ Plan miasta stołecznego Warszawy z rozkazu Jego Cesarzowiczowskiej Mości Wielkiego księcia Konstantego Cesarzewicza naczelnego Wodza przez Oficerów Korpusu Inżynierów Wojsk. Król. Pols. uskuteczniiony 1929. Triangulował i dyrygował zdjęcie podpuł. Inżynierów Koriot; A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Plany ogólne Warszawy...*, op. cit., s. 19.

Większość planów regulacyjnych części miast została wykonana w związku z poszerzaniem ulic oraz usuwaniem zabudowy z rynków i tworzeniem w ten sposób otwartych placów. W tym czasie rynki traciły swoje funkcje handlowe, a targowiska przenoszono na obrzeża miast. Inna z panujących wówczas tendencji polegała na zmniejszaniu powierzchni rynków. Przyczyną takich działań była bądź chęć dostosowania placów do wielkości miasta, bądź stworzenie nowego bloku budowlanego pozwalającego na wzniesienie ratusza i budynków towarzyszących. Spośród kartografików tego typu na uwagę zasługują dwie mapy części Łomży w skali około 1:1500. Pierwsza z nich to plan regulacyjny części miasta, obejmujący Rynek Poprawczy i wjazd od strony traktu warszawskiego, powiększony o obszar Nowego Rynku, wykonany w 1838 r. przez inżyniera obwodu łomżyńskiego, geometrę Ludwika Jocz⁶¹. W 1843 r. budowniczy powiatu łomżyńskiego, Teodor Bogumił Józef Seyfried, sporządził plan regulacyjny, obejmujący oba rynki w Łomży⁶². Plany regulacyjne w tym okresie tworzone także w celu poprawy warunków komunikacyjnych i higienicznych. Kierowano się również względami estetycznymi. Do tej grup map należy przede wszystkim zaliczyć mapy regulacyjne ulic, m.in. profil niwelacyjny i plan regulacyjny ulicy Pięknej w Siedlcach z 1843 r., autorstwa inżyniera guberni siedleckiej, Dunina⁶³, oraz plan regulacyjny ulicy Warszawskiej w Sochaczewie sporządzony w 1838 r. przez inżyniera obwodu sochaczewskiego, A. Darca, w skali około 1:1500⁶⁴. Projekty regulacyjne w okresie Królestwa Polskiego powstawały również w wypadku realizacji inwestycji przemysłowych w miastach. Mapa Gąbina wykonana w 1823 r. przez inżyniera województwa mazowieckiego, Ignacego Sternberga, w skali 1:1500, zawierająca oprócz obrazu kartograficznego miasta także projekt osady sukienniczej⁶⁵. Tworzono wówczas plany regulacyjne części miast, wyznaczanych na rewiry dla ludności żydowskiej. Zachowało się kilkanaście takich map dla miast mazowieckich. Do najbardziej interesujących należy mapa ogólna Pułtуска z 1824 r., wykonana w Biurze Budownictwa Generalnego Komisji Spraw Wewnętrznych i Policji, w skali około 1:3500, na której naniesiono projekt regulacji Starego Miasta przeznaczonego na rewir dla Żydów⁶⁶ oraz plan regulacyjny części Węgrowa, sporządzony w 1822 r. przez budowniczego obwodu siedleckiego, Adolfa Mateusza Dowkontta, w skali około 1:2000, z oznaczeniem sytuacji projektowanej dzielnicy żydowskiej⁶⁷.

Prace w zakresie porządkowania i odbudowy miast, planowania ich rozwoju przestrzennego oraz przygotowania założeń urbanistycznych prowadzone w okresie Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej przerwało powstanie listopa-

⁶¹ Plan sytuacyjny części miasta Łomży [...], 1838 r., AGAD, KRSW, 4900, k. nlb.

⁶² Plan sytuacyjno-restauracyjny części miasta Łomży [...], 1843 r., AGAD, KRSW, 4904, k. 268-269.

⁶³ Profil niwelacyjny i plan ulicy Pięknej z projektem regulacyjnym, 1843 r., AGAD, KRSW, 3970, k. 38-39.

⁶⁴ Plan ulicy Warszawskiej w mieście Sochaczewie kopiowany z Planu siedzib miasta Sochaczewa, sporządzonego w r. 1822, z oznaczeniem regulacji miasta i zmian zaszytych [...], 1838 r., AGAD, KRSW, 1849, k. nlb.

⁶⁵ Projekt założyć się mającej osady sukienniczej w mieście narodowym Gąbinie, AGAD, Zb. Kart., 198-13.

⁶⁶ Plan miasta Pułtуска podług projektu restauracji zarysowanej i miejsce na rewir starozakonnym przeznaczone okazujący, 1824 r., AGAD, KRSW, 4487, nlb, Zb. Kart.

⁶⁷ Plan sytuacyjny części miasta Węgrowa dla odosobnienia Żydów, 1822 r., AGAD, KRSW, 4125, k. 206, Zb. Kart.

1. Il sito della villa Jasdovia, 1606 r.

AGAD, Zb. Kart. 570-1.

2. Plan von denen in Prag /.../, 1765 r. Instytut Sztuki PAN w Warszawie, Zbiory fotografii i rysunków pomiarowych.

Nr inw. 7523.

5. Projekt założyc się mającej osady sukienniczej w mieście Gąbinie wymierzony, ułożony i na gruncie wytknięty, 1823 r. AGAD, Zb. Kart. 198-13.

6. Plan miasta Pragi, 1817 r.

На подлинномъ Собственнаго
Его Императорскаго Величества

рукою написано:
"Быть по сему."
"Александръ."
"1. Маября 1886г. Гатчинъ."
Министръ Внутреннихъ Дѣлъ
Графъ Д. Толстой

Върно: За Министра Внутреннихъ Дѣлъ,
Мъсариць Министра *Володаринъ*

П л а н ъ
проектированнаго расположенія г. Макова,
Ломжинской губернии.
Составленъ въ 1876г.

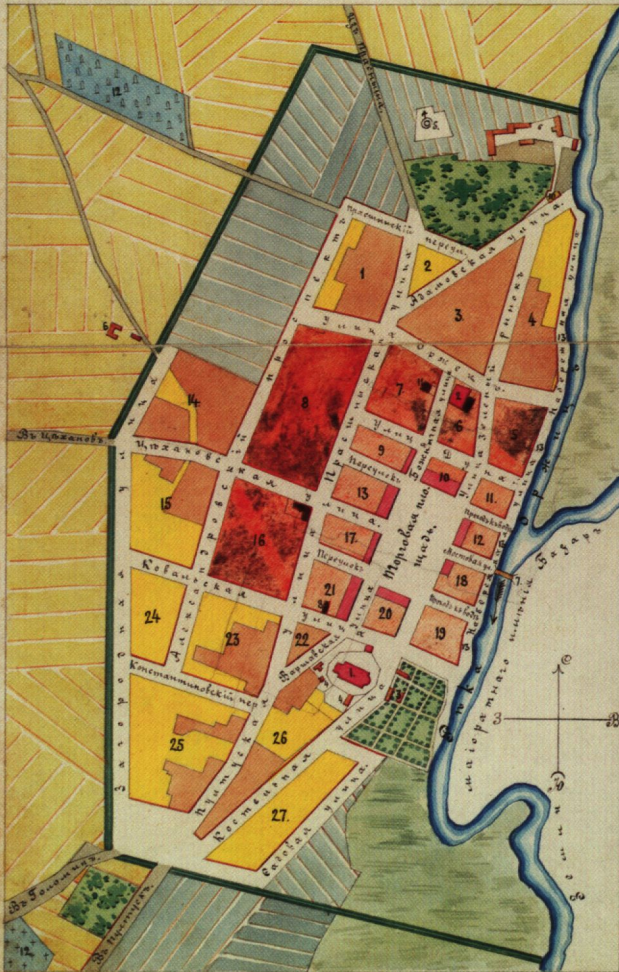
Копія.

Планъ сей разсмотрѣнъ Мѣстны
ею Справочнаго комитета
Макова на мѣруны отъ 20 Актъ
техническихъ отношеній, разработ-
анныхъ комиссiей.

Проектъ данъ г. А. Бодисовичей
д. Жидковъ,
К. Мельниковъ,
К. Мельниковъ
ст. Штурманъ
ст. Неодеръ

Цвѣтеніе плана.

- Существующія зданія.
1. Русско-католическій костелъ
  2. Еврейская школа.
  3. Домъ приходскаго ксендза.
  4. Домъ костельнаго причта.
  5. Кирпичный заводъ.
  6. Формы города Макова.
  7. Мостъ.
- Вновь предполагаемыя зданія
8. Сарай для склада пожарника.
  9. Мясные ряды.
  10. Еврейская баня
  11. Еврейскія школы.
  12. Русско-католич. и Еврейск. кладбища
- Проектируемыя сооружеи.
13. Набережная.
- Условные знаки.

	Каменные	} Кварталы и участки существующіе
	Деревянные	
	Каменные	} Кварталы и участки предполагаемыя
	Деревянные	
	Существующія	} Зданія каменные
	Предполагаемыя	
	Существующія	} Зданія деревянные
	Предполагаемыя	
	Городская паркъ.	
	Р. К. кладбище.	
	Еврейск. кладбище.	
	Аура	
	Огороды	
	Сады	
	Пашни	
	Неудобная почва и доволы.	

Съ подлиннаго върныя Французскій Министръ Влостовъ

10. Warszawa, 1897 r., секcja 11.

APW, L734R/11.

dowe. W latach trzydziestych XIX w. nastąpiło zahamowanie rozwoju miast mazowieckich. Zmianie uległa po 1831 r. polityka miejska, w większym stopniu podporządkowana władzom rosyjskim, chociaż formalnie nadal realizowana przez Komisję Rządową Spraw Wewnętrznych i Policji. Nastąpiły ograniczenia w zakresie działalności inwestycyjnej, co szczególnie dotknęło większe miasta w tym przede wszystkim Warszawę. Ograniczono inwestycje w budownictwie cywilnym, którego kosztem inwestowano w budownictwo wojskowe. W końcu pierwszej połowy XIX w. nastąpiło wyraźne nasilenie prac fortyfikacyjnych. Oprócz twierdzy w Dęblinie rozpoczęła się przebudowa i rozbudowa twierdzy w Modlinie, budowano Cytadelę warszawską⁶⁸.

Po 1831 r. nastąpiła także likwidacja lub ograniczenie działalności instytucji prowadzących pomiary i kartowanie miast. Wraz z likwidacją armii Królestwa Polskiego przestały istnieć wojskowe służby topograficzne Korpusu Inżynierów Wojskowych i Kwatermistrzostwa Generalnego, które uczestniczyły w pracach urbanistycznych. Ograniczono także działalność komórek Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji oraz Komisji Wojewódzkich (od 1839 r. Komisji Gubernialnych). Nasza wiedza na temat zachodzących zmian w tym zakresie jest bardzo skromna z powodu braku zachowanych normatywów dotyczących pomiarów i sporządzania map wielkoskalowych miast w latach 1838–1864. Znajdujące się do 1944 r. z zespołem akt KRSW, przechowywanym w Archiwum Akt Dawnych w Warszawie „Przepisy planów i map z lat 1838–1860” (sygn. 19955) i „Pomiary miast w Królestwie oraz instrukcje dla geometrów” z lat 1848–1864 (sygn. 19662) uległy spaleni⁶⁹.

Okres ożywienia gospodarczego w miastach mazowieckich nastąpił ponownie w latach czterdziestych XIX wieku. Było to związane z rozwojem szlaków komunikacyjnych oraz niektórych gałęzi przemysłu. Po ukończeniu w 1839 r. budowy kanału Augustowskiego zaczęły rozwijać się miasta położone w zasięgu oddziaływania tej drogi wodnej, między innymi Łomża. Okres rozwoju przeżywały miasta związane z przemysłem, głównie spożywczym, a także metalurgicznym i włókienniczym z wyjątkiem przemysłu wełnianego (w związku z zamknięciem rynku rosyjskiego przez wprowadzenie wysokich cel importowych na artykuły wełniane, produkowane w Królestwie). Tendencje te jednak nie przyczyniły się do podjęcia prac urbanistycznych chociażby na taką skalę, jak w okresie Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej. Nie powstawały wówczas także masowo plany regulacyjne nie tylko całych terytoriów miast, ale chociażby ich części. Kwatermistrzostwo rosyjskiej armii okupacyjnej, które przejęło funkcje w zakresie pomiarów i kartowania, sprawowane do 1831 r. przez służby topograficzne armii Królestwa Polskiego, nie zajęło się szerzej problematyką miejską⁷⁰.

⁶⁸ B. Olszewicz, *Kartografia polska XIX wieku. Przegląd chronologiczno-bibliograficzny*, t. 1, przygot. do wyd. W. Wernerowa, Warszawa 1998, s. 138; H. Bartoszewicz, *Rozwój przestrzenny Warszawy w latach 1800–1914 w świetle źródeł kartograficznych*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne” 2003 nr 1-2, s. 176-177.

⁶⁹ B. Olszewicz, *Kartografia polska XIX wieku...*, op. cit., t. 1, s. 81.

⁷⁰ Zespołem topografów armii rosyjskiej w Królestwie Polskim kierował od 1831 r. gen. mjr Karol I. Richter; A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Kartografia miast...*, op. cit., s. 29.

W zakresie kartografii miejskiej kontynuowano głównie w prace dotyczące Warszawy, prowadzone przez płk Józefa Koriota, który przeszedł na służbę rosyjską oraz grupę wojskowych topografów rosyjskich. Pierwsza wielkoskalowa mapa Warszawy, po upadku powstania listopadowego, sporządzona w 1837 r. przez Karola I. Richtera, Koriota, ppłk Pipenberga oraz kpt. kpt. Grotenfeld i Schoedersa w skali 1:4200 ukazuje zmiany w urbanistyce miasta w pierwszej połowie lat trzydziestych XIX wieku. Mapa ta jest jednym z najcenniejszych i najwartościowszych źródeł kartograficznych do dziejów Warszawy. Została ona wykonana wielobarwną techniką rękopiśmienną na podkładzie litograficznym⁷¹. Dzieło jest zapewne pierwowrysem mapy wielkoskalowej Warszawy z 1838 r., litografowanej w 1839 roku⁷². Na mapie przedstawiono zmiany, które zaszły w obrazie urbanistycznym miasta po 1829 r., w tym zmiany powstałe w wyniku wyburzeń pod wzniesienie nowej fortyfikacji, chociaż częściowo występują jeszcze na niej osiemnastowieczne zabudowania Żoliborza. Oznaczono zabudowę Cytadeli, obwód fos i murów fortecznych. W części prawobrzeżnej miasta na planie naniesiono projekt tzw. Fortu Śliwickiego – przyczółka mostowego, którego budowę rozpoczęto w 1835 roku. Z obiektów wzniesionych na terenie Cytadeli przed 1837 r. zaznaczono i opisano cerkiew Aleksandra Newskiego i pomnik cara Aleksandra I. Obraz kartograficzny Warszawy poza obszarem Cytadeli przedstawiony na mapach z 1837 i 1838 (1839 r.) nie różni się zasadniczo od ukazanego na planie Koriota z 1829 r. i na jego wersji z 1831 roku⁷³. Nowy element stanowi opisanie niektórych placów powstałych w dobie konstytucyjnej Królestwa Polskiego: Saskiego, Krasińskich, Grzybowskiego, Żelaznej Bramy. Po raz pierwszy występują zmienione nazwy dwóch rogatek po stronie praskiej: rogatki Moskiewskie (dawne Grochowskie) i rogatki Petersburskie (dawne Gołędzinowskie). Na mapach tych opisano nazwą gmach teatru (późniejszego Teatru Wielkiego), którego budowę ukończono po powstaniu listopadowym. Pierwszy raz oznaczono i opisano na mapach wielkoskalowych Warszawy mokotowski plac musztry kawalerii. W treści obydwu map zawarto także wiele informacji o ówczesnych drogach krajowych i lokalnych wychodzących z Warszawy.

W latach trzydziestych, czterdziestych i pięćdziesiątych XIX w. powstawały też mapy okolic miast polskich, najczęściej w skali od 1:20 000 do 1:40 000, na których miasta były zaznaczone schematycznie, w sposób uproszczony. Wśród tych map dominowały prace cząstkowe, tworzone dla potrzeb *Mapy topograficznej Królestwa Polskiego* oraz dla celów wojskowych, głównie dla prowadzonych na danym terenie manewrów (przede wszystkim Warszawy, a ponadto m.in. Gostynina, Grójca, Latowicza, Łomży, Ostrołęki, Płocka, Pułtuska i Warki). W produkcji kartografików miejskich w okresie między powstaniem listopadowym a powstaniem styczniowym przeważają plany sytuacyjne i regulacyjne części miast, które sporządzano przede wszystkim w związku z inwestycjami komunikacyjnymi, rzadziej przemysłowymi czy urbanistycznymi. Miasta poło-

71 Plan de la ville de Varsovie [...], 1837 r., AGAD, Zb. Kart. 92-7, ark. 1-9.

72 Plan de la ville de Varsovie [...], 1838 r. (lit. 1839 r.), AGAD, Zb. Kart. 92-8, ark. 1-9.

73 H. Bartoszewicz, *Rozwój przestrzenny Warszawy...*, op. cit., s. 177.

zone przy głównych traktach otaczano większą opieką niż pozostałe ze względu na chęć zapewnienia im reprezentacyjnego wyglądu w oczach czy to cudzoziemców, czy podróżujących członków rodziny carskiej i wysokich rangą urzędników państwowych⁷⁴.

Istotnym czynnikiem rozwoju przestrzennego i urbanistycznego miast mazowieckich w drugiej połowie XIX w. była budowa linii kolejowych, wpływających na rozwój jednych i upadek innych ośrodków. Oddziaływało to też na procesy urbanizacji Mazowsza i wprowadzało zasadnicze zmiany w układzie przestrzennym miast położonych przy liniach kolejowych. Urbanistyczne konsekwencje budowy linii kolejowych wystąpiły w pełni dopiero w ostatnich dwóch dziesięcioleciach XIX wieku. Jednakże już uruchomienie kolei Warszawsko-Wiedeńskiej (w 1848 r.) i Warszawsko-Petersburskiej nie pozostało bez wpływu na rozwój miast przy nich położonych. Budowie kolei towarzyszyły prace pomiarowe oraz projektowanie nowych założeń urbanistycznych w obrębie miast. Największym projektem tego typu na Mazowszu, zatwierdzonym przez władze rosyjskie w 1865 r., było założenie urbanistyczne tzw. Nowej Pragi, czyli osiedla, którego budowę przewidziano na obszarze położonym na zewnątrz wału, na północ od linii kolei Petersburskiej⁷⁵.

Ważnym wydarzeniem w dziewiętnastowiecznych dziejach miast położonych na terytorium Królestwa Polskiego, w tym miast mazowieckich, była tzw. reforma miejska, nad którą prace rozpoczęto po wprowadzeniu w życie aktu z 19 (31) XII 1866 r. o reorganizacji podziału administracyjnego Królestwa Polskiego. Głównym celem tej reformy było zmniejszenie liczby miast. Nie był to problem nowy. Wiele miast na terytorium Królestwa tylko formalnie, z tytułu lokacji, posiadało rangę ośrodka miejskiego, faktyczne tej roli nie spełniając. Do 1869 r. kwestię zamiany miast na osady regulowało postanowienie namiestnika Królestwa Polskiego z 30 V 1818 r. Na podstawie tego dokumentu w latach 1818–1827 prawa miejskie utraciły 22 miasta, przemianowane na osady, z których 20 znajdowało się na terenach województw wschodnich: lubelskiego, podlaskiego i augustowskiego. W większości wypadków przyczyną utraty praw miejskich był brak funduszy na utrzymanie administracji miejskiej. W tym samym czasie prawa miejskie uzyskały: Aleksandrów, Jadów, Osiecin, Ozorków, Pabianice, Zduńska Wola, Tomaszów Mazowiecki i Sokoły. W 1852 r. Rada Administracyjna Królestwa Polskiego dokonała podziału wszystkich miast na sześć kategorii, przyjmując jako podstawę kwalifikacji wysokość rocznego dochodu uzyskiwanego przez dane miasto. W drugiej połowie lat czterdziestych i w latach pięćdziesiątych XIX w. zmiany liczby miast Królestwa były znikome. Poczynając od 1818 r. do 1861 r. 26 miast zamieniono na wsie. Radykalna propozycja Komisji Spraw Wewnętrznych z 1844 r. pozbawienia praw miejskich 225 miast, w tym 48 rządowych i 177 pry-

⁷⁴ A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Kartografia miast...*, op. cit., s. 29.

⁷⁵ Plan [posiadłości] dziedzicznej Konopacyzna, Nowa Praga zwanej, [w gu]berni i powiecie warszawskim, gminie Brudno położonej, b.d., AGAD, Zb. Kart. 29-26. Szerzej na temat kartografii warszawskiej w drugiej połowie XIX w., w tym projektów urbanistycznych i planów regulacyjnych zob. H. Bartoszewicz, *Rozwój przestrzenny Warszawy...*, op. cit., s. 178-187.

watnych, na ogólną liczbę 456 spotkała się z silnym oporem właścicieli i mieszkańców miast i nie została urzeczywistniona⁷⁶.

Problem ograniczenia liczby miast pozostawał jednak przez kolejne dwa dziesięciolecia aktualny. Do sprawy powrócono po powołaniu 19 II (2 III) 1864 r. Komitetu Urządzącego w Królestwie Polskim, który między innymi zajął się sprawą miast. W lipcu 1864 r. prace rozpoczęła specjalna Komisja dla urządzenia miast, której przewodniczył Wiktor Arcimowicz. Natomiast od 11 VII 1867 r. działał Specjalny Komitet do reorganizacji zarządu miast i gospodarki miejskiej przy Komitecie Urządzącym. W wyniku prac prowadzonych od drugiej połowy 1864 r. przez te wyspecjalizowane komórki przygotowano projekt ograniczenia liczby miast. Proponowano, aby pozbawieniu praw miejskich podlegały: 1) miasta liczące mniej niż 3000 mieszkańców; 2) miasta, w których liczba rolników wynosi co najmniej 50% wszystkich zamieszkałych właścicieli nieruchomości; 3) miasta posiadające dochód roczny mniejszy niż 1500 rubli. Na tej podstawie powstały dwie listy. Pierwsza – z 329 miastami kwalifikującymi się do przemianowania na osady i druga – z 123 miastami, którym miano pozostawić prawa miejskie. W toku dalszych prac prowadzonych już na szczeblu centralnym w Petersburgu przez Komitet do Spraw Królestwa Polskiego stwierdzono, że na miano miast w Królestwie zasługują jedynie 103 ośrodki. Ostatecznie na podstawie ukazu cara Aleksandra II z 1 VI 1869 r. w latach 1869–1870 zamieniono na osady 336 miast w Królestwie Polskim, a ponadto w 1880 r. przemianowano na osadę Zawichost w powiecie sandomierskim i w 1883 r. Górę Kalwarię w powiecie grójeckim. Prawa miejskie zachowało 114 miast, do których dołączyły Sosnowiec (w 1902 r.) i Puławy (w 1906 r.)⁷⁷.

Ukaz carski z 1 VI 1869 r. i jego realizacja są często traktowane nie jako reforma miejska, lecz jako jedna z form represji, które dotknęły Królestwo Polskie i jego mieszkańców po powstaniu styczniowym. Sądzę, że należy dzisiaj na tę kwestię spojrzeć nieco szerzej, głównie w kategoriach gospodarczych. Reforma miejska lat 1869–1870 spowodowała utratę praw miejskich przez ośrodki, z których zdecydowana większość nie spełniała warunków, jakie w owym czasie powinno charakteryzować miasto. W rzeczywistości możemy je określać, jak to często czyni historiografia polska, mianem miasteczek czy osad miejskich, ale nie miast. Miasteczka te w okresie rozwoju kapitalizmu, co miało miejsce po 1864 r., nie nadążały za tempem przemian społeczno-gospodarczych kraju. Pewnym mankamentem tej reformy było nieuwzględnienie, w wypadku niektórych z miast pozbawionych praw miejskich, zarysowujących się tendencji rozwojowych. Często stosując zbyt sztywne kryteria, którymi władze carskie posłużyły się przy weryfikacji miast, doprowadzono do pozbawienia praw miejskich tych miejscowości, które w warunkach kapitalizmu rokowały szybki wzrost ludności i dochodów do kasy miejskiej.

⁷⁶ R. Kołodziejczyk, *Zmiana miast na osady w Królestwie Polskim*, „Kwartalnik Historyczny” 1961, t. 68, nr 1, s. 191-195; H. Bartoszewicz, *Reforma miejska. Prace regulacyjne w miastach Królestwa Polskiego po roku 1830*, „Geodeta” 2007 nr 3 (142), s. 58.

⁷⁷ R. Kołodziejczyk, *Zmiana miast na osady...*, op. cit., s. 196-200; H. Bartoszewicz, *Reforma miejska...*, op. cit., s. 59.

Dotyczyło to między innymi miast w łódzkim ośrodku przemysłowym, takich jak Konstantynów i Aleksandrów czy też Czeladź w powiecie będzińskim. Nasiłenie się procesów urbanistycznych na terytorium Królestwa Polskiego po 1870 r. spowodowało, że rzeczywisty obraz stosunków miejskich ukształtował się w znacznym stopniu odmiennie od zarysowanego w ukazie carskim z 1 VI 1869 roku. Reforma tylko w niewielkim stopniu wpływała na rozwój miast, które swój status utrzymały. Najwięcej zyskały miasta, które po reformie administracyjnej zostały siedzibami nowych guberni – Siedlce i Łomża⁷⁸.

Grupą zachowanych map wielkoskalowych, która wskazuje na istnienie trwałej polityki miejskiej władz carskich na terytorium Królestwa Polskiego w latach 1870–1914, są ogólne plany regulacyjne miast. W latach siedemdziesiątych XIX w., na skutek zarządzenia Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Rosji przystąpiono do pomiaru miast Królestwa Polskiego, w tym wielu miast Mazowsza. Pracami pomiarowymi objęto również część miejscowości (osad), które w latach 1869–1870 utraciły prawa miejskie. Celem zarządzonych pomiarów było opracowanie planów regulacyjnych. W 1882 r. przystąpiono do pomiaru Płocka. Zadanie to powierzono pełniącemu obowiązki budowniczego miejskiego, Konradowi Błażińskiemu. Faktycznie prace to prowadził mierniczy przysięgły, Wacław Bajer, w oparciu o sieć triangulacyjną, założoną przez starszego geometrę byłej Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu, Ignacego Chudzyńskiego. Bajer dokonał szczegółowego pomiaru miasta i przyległego do alei miejskich pasa gruntów szerokości około 200 metrów, sporządził pierworys mapy w skali 1:4200, w miarach rosyjskich z oznaczeniem ulic, placów i zabudowań frontowych, bez zaznaczenia granic działek (posesji) i zabudowań gospodarczych. Pomiar i pierworys wykonano zgodnie z instrukcją wydaną przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w Petersburgu dla planów regulacyjnych miast⁷⁹. Prace pomiarowe i kartograficzne w końcu XIX i na początku XX w., mające na celu sporządzenie planów regulacyjnych przeprowadzono – oprócz Płocka – także między innymi w Kolnie, Łomży, Łowiczu, Makowie, Ostrowi Mazowieckiej i Skierniewicach.

Nie wszystkie miasta mazowieckie zostały wówczas pomierzone i skartowane. Ponadto zachowała się tylko część spośród wykonanych w tym czasie planów regulacyjnych. W niektórych, nielicznych przypadkach są to obie wersje: robocza (pierworys) i finalna (czystopis), w innych tylko jedna – robocza lub finalna. W zbiorach archiwalnych występują także późniejsze kopie planów regulacyjnych z ostatnich trzech dziesięcioleci XIX w. i początku XX wieku. Niektóre z rękopiśmiennych dzieł kartograficznych, stanowiących podstawę regulacji zostały wydane drukiem. Sporządzony w latach osiemdziesiątych XIX w. przez Wacława Bajera pierworys planu pomiarowego Płocka posłużył Kazimierzowi Staszewskiemu do wykonania w 1898 r. planu regulacyjnego miasta. Ponadto mapa autorstwa Bajera została odbita w zakładzie litograficznym M. Rozenfelda⁸⁰.

⁷⁸ A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Kartografia miast...*, op. cit., s. 30.

⁷⁹ K. Staszewski, op. cit., s. 13.

⁸⁰ Plan miasta gubernialnego Płocka, [1881–1889 r.], AGAD, Zb. Kart. 302-51

Wśród rękopiśmiennych planów regulacyjnych miast mazowieckich w skali około 1:4200, sporządzonych po tzw. reformie miejskiej, w wypadku Makowa, Ostrołęki, Ostrowi Mazowieckiej i Kolna zachowały się mapy, które wyznaczały wówczas kolejne etapy powstawania planu regulacyjnego danego miasta. Prace pomiarowe w Makowie zakończono przed 1876 r. i sporządzono plan sytuacyjny (inventaryzacyjny), ukazujący ówczesny obraz kartograficzny miasta⁸¹. W 1876 r. powstał pierworys planu regulacyjnego⁸², na którego podstawie wykonano w tym samym roku wersję przedłożoną do zatwierdzenia przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i cara Rosji. Zachowana w zbiorach AGAD mapa jest kopią planu regulacyjnego, podpisanego przez cara Aleksandra II 1 XI 1876 roku (ryc. 8)⁸³. Mapę wielkoskalową Ostrołęki, ukazującą ówczesny obraz kartograficzny miasta wykonano w 1878 r., po uprzednio przeprowadzonych pomiarach⁸⁴. Stanowiła ona podstawę sporządzenia pierworysu planu regulacyjnego, który zachował się w późniejszej kopii sprzed 1886 roku⁸⁵. W 1886 r. przedłożono plan regulacyjny Ostrołęki (w zbiorach polskich zachowany w kopii) do zatwierdzenia carowi Aleksandrowi III, który złożył na nim podpis 10 VIII 1886 roku⁸⁶. W wypadku Ostrowi Mazowieckiej nie zachował się plan sytuacyjny, który powinien być wykreślony na podstawie pomiaru poprzedzającego wykonanie projektu regulacji miasta. W zbiorach kartograficznych AGAD znajduje się pierworys projektu regulacji⁸⁷ i plan regulacyjny Ostrowi Mazowieckiej (kopia), przedłożony carowi do zatwierdzenia⁸⁸. Natomiast spośród map wielkoskalowych Kolna, sporządzonych w związku z reformą miejską zachowały się pomiarowy plan sytuacyjny miasta z propozycją regulacji z 1879 r., autorstwa geometry Dieriewińskiego⁸⁹ i plan regulacyjny zatwierdzony przez cara Aleksandra III 10 VII 1886 r. (kopia)⁹⁰. Ponadto zachowały się projekty planów regulacyjnych Łowicza⁹¹ i Sochaczewa⁹².

81 Plan suszczestwujuszczago raspołożienija ujezdna goroda Makowa, łomżinskoj gubernii s pokazaniem priepoługajemago uriegulirowanija, 1876 r., AGAD, Zb. Kart. 302-31, ark. 1.

82 Plan projektirowannago raspołożienija ujezdna goroda Makowa, łomżinskoj gubernii, 1876 r., AGAD, Zb. Kart. 302-31, ark. 2.

83 Plan projektirowannago raspołożienija g. Makowa, łomżinskoj gubernii, 1876 r., AGAD, Zb. Kart. 302-31, ark. 3.

84 Plan suszczestwujuszczago raspołożienija ujezdna goroda Ostrolenka, łomżinskoj gubernii s pokazaniem priepoługajemago uriegulirowanija, 1778 r., AGAD, Zb. Kart. 302-30.

85 Plan projektirowannago raspołożienija ujezdna goroda Ostrolenka, łomżinskoj gubernii, [między 1878 a 1886 r.], AGAD, Zb. Kart. 302-29, ark. 1.

86 Plan projektirowannago raspołożienija ujezdna goroda Ostrolenka, łomżinskoj gubernii, [1886 r.], AGAD, Zb. Kart. 302-29, ark. 2.

87 Plan projektirowannago raspołożienija ujezdna goroda Ostrowa, łomżinskoj gubernii, 1878 r., AGAD, Zb. Kart. 302-37, ark. 1.

88 Plan projektirowannago raspołożienija ujezdna goroda Ostrowa, łomżinskoj gubernii, 1878 r., AGAD, Zb. Kart. 302-37, ark. 2. Plan regulacyjny Ostrowi Mazowieckiej sporządzony w 1878 r. został zatwierdzony przez cara Aleksandra III 10 VII 1886 r.

89 Plan suszczestwujuszczago raspołożienija ujezdna goroda Kolno, łomżinskoj gubernii s pokazaniem priepoługajemago uriegulirowanija, 1879 r., AGAD, Zb. Kart. 302-41.

90 Plan projektirowannago raspołożienija ujezdna goroda Kolno, łomżinskoj gubernii, [1886 r.] AGAD, Zb. Kart. 302-40.

91 Plan projektirowannago raspołożienija ujezdna goroda Łowicza, warszawskoj gubernii, 1883 r., AGAD, Zb. Kart. 302-36.

92 Plan projektirowannago raspołożienija ujezdna goroda Sochaczewa, warszawskoj gubernii, 1896 r., AGAD, Zb. Kart. 302-35.

Oprócz planów sytuacyjno-regulacyjnych i regulacyjnych miast, które swój status zachowały po reformie lat 1869–1870, w ostatnich trzech dziesięcioleciach XIX i na początku XX w. (do 1914 r.) sporządzano także mapy pomiarowe osad, które utraciły prawa miejskie. Zachowały się niektóre spośród wykonanych wówczas map wielkoskalowych osad, w tym regulacyjne, m.in. osady Brok z 1895 r. (ryc. 9)⁹³ i Wizny z 1907 roku⁹⁴. Mapy te sporządzano najczęściej w skali większej niż plany regulacyjne miast, w przedziale od 1:1700 do 1:3400.

Zachowane kartografika – mapy wielkoskalowe zarówno miast, jak i miast przekwalifikowanych na osady, plany sytuacyjne i regulacyjne – świadczą dobitnie o tym, że reforma miejska lat 1869–1870 nie była działaniem restrykcyjnym władz carskich wobec ziem Królestwa Polskiego. Dowodzą, że miała na celu prowadzenie aktywnej polityki miejskiej, zmierzającej między innymi do realizacji prac porządkowych i regulacyjnych w zakresie zagospodarowania przestrzennego, zabudowy, poprawy jakości sieci komunikacyjnej zarówno w miastach, jak i w osadach. Władze w Petersburgu traktowały wówczas miasta polskie podobnie, jak wszystkie inne ośrodki miejskie w Rosji, ponieważ w ziemie Królestwa Polskiego były integralną częścią państwa rosyjskiego. Skład narodowościowy tych miast nie miał pierwszorzędного znaczenia. Pewien wpływ na rosyjską politykę miejską w Królestwie miało peryferyjne położenie tego terytorium. Dlatego opracowując plany regulacyjne miast uwzględniano ich walory obronne, projektowano zabudowania i place przeznaczone dla wojska. Oddzielną kwestią jest urzeczywistnienie założeń regulacyjnych. Wiele spośród planów w zakresie urbanistyki, inwestycji komunikacyjnych i wodno-kanalizacyjnych nie zostało zrealizowanych. Główną przyczyną była niedostateczna ilość czasu. Prace w tym zakresie przeżył wybuch pierwszej wojny światowej. Jednakże część projektów regulacyjnych oraz inwestycyjnych urzeczywistniono.

W ramach realizacji planów regulacyjnych w miastach poprawiano przede wszystkim stan ulic i placów, między innymi budując system odwadniania i kładąc bruki. Instalowano oświetlenie i urządzano tereny zieleni miejskiej. Jednakże przede wszystkim dbano o inwestycje dotyczące obiektów wojskowych. Wszystkim projektom inwestycji miejskich towarzyszyły prace pomiarowe, których efektem były mapy wielkoskalowe. Największą inwestycją miejską na obszarze ziem Królestwa Polskiego, zrealizowaną prawie w całości przed 1914 r. były wodociągi warszawskie. Realizację jej powierzono angielskiemu inżynierowi, Williamowi Lindleyowi, który projektował i nadzorował budowę wodociągów i kanalizacji w wielu miastach europejskich, oraz jego synowi, a zarazem uczniowi, Williamowi Heerleinowi Lindleyowi. Prace pomiarowe i kartograficzne, które prowadzono w związku z urzeczywistnieniem tej inwestycji, zaowocowały największym dziełem polskiej kartografii miejskiej końca XIX i początku XX w., który stanowi ogromny zespół map, nazywanych lindleyowskimi⁹⁵.

⁹³ Plan posada Brok, 1895 r., AGAD, Zb. Kart. 302-38.

⁹⁴ Plan posada Wizny, 1907 r., AGAD, Zb. Kart. 302-43.

⁹⁵ Zachował się prawie cały zbiór planów lindleyowskich, obecnie przechowywany w Archiwum m.st. Warszawy (m.in. 901 arkuszy planów ulic, 2156 arkuszy tzw. planów blokowych, 2518 arkuszy sytuacyjnych

Prace pomiarowe w Warszawie prowadzone pod kierunkiem Lindleyów poprzedziło wykonanie projektu ogólnego wodociągów i kanalizacji. Projekt w oryginale został wykonany w 1878 r. przez Lindleya (ojca) na planie miasta w skali 1:4200. W rok później Służba Inżynierska m.st. Warszawy wykonała redukcję oryginału w skali 1:16 800. Po podpisaniu projektu Lindleya 21 IV 1881 r. przez cara Aleksandra III, 23 VII 1881 r. Magistrat Warszawy zawarł kontrakt z Lindleyami, ojcem i synem, na opracowanie projektów szczegółowych oraz kierownictwo budowy i eksploatacji wodociągów⁹⁶. W połowie 1882 r. utworzono Wydział Pomiarów, którego prace miały zaowocować sporządzeniem dokładnych pomiarów miasta. W początkowym okresie zadania Wydziału, którym na wniosek W.H. Lindleya (syna) kierował niemiecki geodeta, Herman Lichtweiss, ograniczały się do prac bieżących, związanych z budową wodociągu i kanalizacji. Dokonywano pomiaru ulic w kolejności przebiegu robót dla wytyczenia osi przewodów, wyliczenia spadków, niwelacji profilów ulic oraz pomiaru terenów pod budowę stacji pomp, stacji filtrów i kolektora. Prace pomiarowe rozpoczęto od rogatek Powązkowskich i ulicy Młocińskiej. W 1884 r. Magistrat uzyskał kredyt na wykonanie pierwszej szczegółowej mapy wielkoskalowej Warszawy. Postanowiono przyjąć jako zasadniczą skalę 1:250 dla planu szczegółowego oraz 1:2500 dla planu ogólnego⁹⁷. Najpierw pomierzone zostały wszystkie ulice lewobrzeżnej Warszawy. Następnie rozpoczęto sporządzanie mapy miasta, prowadząc kolejno prace geodezyjne: poligonizację, szczegółowe pomiary ulic i posesji, niwelację. Podstawowe prace pomiarowe i kartograficzne ukończono w 1896 roku. W latach 1904–1906 wykonano nowy pomiar Pragi w skali 1:250, jednakowy dla podziału blokowego i sekcijnego. Poprzedni z 1893 r. w skali 1:500 wykorzystano do planu ogólnego 1:2500. Natomiast w latach 1905–1913 wykonano pomiar przedmieść i okolic Warszawy w skali 1:500 (1:1000)⁹⁸. Dziełem kartograficznym, które stanowiło podsumowanie pierwszego okresu prac nad mapami lindleyowskim Warszawy, był plan z 1888 r., wydany drukiem w 1890 w skali 1:16 800 i w rzadko wówczas stosowanej orientacji północnej⁹⁹. Obraz kartograficzny miasta przedstawiony na tej mapie wielkoskalowej jest bardzo precyzyjny. Oprócz dokładnie ukazanych ulic i linii kolejowych zostały wykreślone granice administracyjne

planów sekcyjnych Warszawy i okolic (bez planów w skali 1:2500), 21 arkuszy planu sytuacyjnego 1:2500, 21 arkuszy planu wysokościowego 1:2500, 427 arkuszy sekcijnego sytuacyjnego planu drukowanego 1:500 i 14 arkuszy drukowanego planu sytuacyjnego 1:2500), z wyjątkiem rękopiśmiennych arkuszy 1:250, które obecnie znajdują się w Biurze Geodezji i Katastru m.st. Warszawy. Ponadto część planów i projektów opracowanych pod kierunkiem Lindleya pozostaje w posiadaniu Miejskiego Przedsiębiorstwa Wodociągów i Kanalizacji m.st. Warszawy; *Inżynierowie bez granic. Lindleyowskie plany Warszawy z przełomu XIX i XX wieku*, oprac. P.E. Weszpiński, R. Żelichowski, Warszawa 2006, s. 4, 20-21; P.E. Weszpiński, *Użytkowe dzieło sztuki. Plan miasta Warszawy, Pomiar pod kierunkiem W.H. Lindleya, „Geodeta” 2006 nr 6*, s. 66-69.

⁹⁶ H. Bartoszewicz, *Rozwój przestrzenny Warszawy...*, op. cit., s. 182; *Inżynierowie bez granic. Lindleyowskie plany Warszawy...*, op. cit., s. 10-17.

⁹⁷ H. Bartoszewicz, *Rozwój przestrzenny Warszawy...*, op. cit., s. 182; *Wodociągi i kanalizacja m.st. Warszawy 1886-1936*, red. W. Rabczewski, S. Rutkowski, Warszawa 1937, s. 170-171.

⁹⁸ J. Szymańska, *Lindleyowskie mapy Warszawy*, „Rocznik Warszawski” 1962, t. 3, s. 316-317.

⁹⁹ Plan goroda Warszawy, 1890 r., Biblioteka Narodowa, Zakład Zbiorów Kartograficznych, 10816.

miasta, co pozwala szczegółowo prześledzić rozwój przestrzenny miasta, gdy porównamy tę mapę z kolejnymi wydaniem planu Warszawy Feliksa Juliana Kasprzykiewicza oraz z innymi źródłami kartograficznymi z końca XIX wieku¹⁰⁰. Interesujący jest zawarty na planie W.H. Lindleya z 1890 r. obraz kartograficzny części praskiej miasta. Szczegółowo przedstawiono system linii kolejowych. Plan ten swym zasięgiem obejmuje Nową Pragę, Szmulowiznę i Kamionek.

Mapa wielkoskalowa Warszawy w 21 sekcjach z 1897 r., w skali 1:2500, obejmująca swym zasięgiem miasto i przedmieścia od Pola Mokotowskiego po Bielany i od Koła po Kamionek¹⁰¹ oraz plan ogólny Warszawy z 1900 r. w skali 1:10 000, o podobnym zasięgu, sygnowane nazwiskiem W.H. Lindleya, zamykają dziewiętnastowieczne dzieje kartografii warszawskiej¹⁰². W latach 1908–1913 przeprowadzono pomiar uzupełniający w promieniu 6,5 wiorsty od środka miasta. Do 1913 r. skartowano obszar całej Warszawy, w późniejszych granicach 1916 r., których pierwotny projekt powstał jeszcze przed r. 1908¹⁰³.

Lindleyowskie mapy wielkoskalowe dla końca wieku, podobnie jak dzieła kartograficzne wojskowych służb topograficznych armii Królestwa Polskiego dla jego pierwszej ćwiertni, stanowią kamienie milowe dziewiętnastowiecznej kartografii warszawskiej. Wyznaczają one nowy etap w dziejach polskiej kartografii miejskiej, wprowadzając ją w XX wiek. Wśród tych map można wyodrębnić kilka jednolitych grup: plany sieci poligonowych i pomiarowych, plany ulic i bloków, mapy przedmieść i dalszych okolic miasta oraz plany ogólne Warszawy. Kartografika lindleyowska to przede wszystkim wielobarwne dzieła rękopiśmienne. Ponadto do tej grupy należą drukowane plany niwelacyjne miasta i przedmieść w skalach 1:250, 1:2500, 1:10 000 (z warstwicami), 1:16 8000 i 1:25 000¹⁰⁴.

Liczne spośród zachowanych map wielkoskalowych miast mazowieckich, sporządzonych w okresie od początku XVII do końca XIX w., są projektami urbanistycznymi, planami sytuacyjno-regulacyjnymi i planami regulacyjnymi. Wśród nich przeważają wielobarwne dzieła rękopiśmienne. Najlicniejszą grupę stanowią mapy wielkoskalowe Warszawy, zarówno kartografika rękopiśmienne, jak i miedzioryty oraz litografie. W zbiorach polskich zachowało się kilkadziesiąt osiemnastowiecznych ogólnych map wielkoskalowych miast Mazowsza. Licniejszą grupę stanowią plany z pierwszej połowy XIX wieku. Największą wartość poznawczą mają mapy miast mazowieckich zaboru pruskiego, wykonane na przełomie XVIII i XIX w., oraz miast Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej z lat 1815–1831. Prace pomiarowe, prowadzone w miastach mazowieckich po reformie lat 1869–1870 zaowocowały powstaniem licznej grupy rękopiśmiennych, wielobarwnych planów sytuacyjno-regulacyjnych i regulacyjnych w skali około 1:4200. Zachowała się tylko część z tych map, ale na tyle reprezentatywna, że

¹⁰⁰ Plan m. Warszawy z numeracją domów, 1907 r., AGAD, Zb. Kart. 546-4.

¹⁰¹ Warszawa, 1897 r., APW, L734R.

¹⁰² Plan goroda Warszawy, 1900 r., *Atlas historyczny Warszawy. Wybrane źródła kartograficzne*, Warszawa 1999, teka map.

¹⁰³ *Atlas historyczny Warszawy...*, op. cit., s. 108.

¹⁰⁴ J. Szymańska, op. cit., s. 315-320.

pozwała śledzić prace regulacyjne zarówno w tych miastach, które po reformie zachowały prawa miejskie, jak i w tych, które przemianowano na osady. Prace pomiarowe i kartograficzne wykonywane były zgodnie z instrukcją rosyjskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Zachowane źródła kartograficzne pozwalają na stwierdzenie, że objęto nimi Kolno, Maków, Łomżę, Łowicz, Ostrołękę, Ostrów Mazowiecką, Płock, Skierniewice, Brok i Wiznę. Najprawdopodobniej także wiele innych miast i osad mazowieckich wówczas pomierzono i skartowano. Fundamentalnym dziełem kartografii miejskiej Mazowsza końca XIX i początku XX w. jest zbiór tzw. map lindleyowskich Warszawy. Zachowane plany sytuacyjno-regulacyjne, regulacyjne oraz projekty urbanistyczne z XVII–XIX w. stanowią podstawowe źródło do badań nad rozwojem przestrzennym i urbanistycznym miast mazowieckich w okresie prawie trzech stuleci oraz ważne źródło do topograficznych badań retrospektywnych.